ÅRBOG 1985-86

18. ÅRGANG

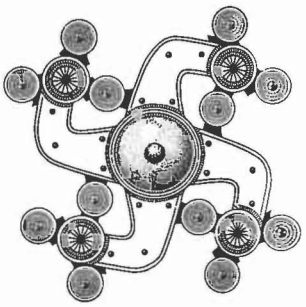

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune

Udgivet af Historisk-topografisk Selskab
for Gladsaxe Kommune

Selskabet retter herved en tak til vore skribenter og til Gladsaxe kommune for økonomisk støtte

Omslagsbillede: Rytterskolen anno 1895

Bomærke: Jordfund fra Højgården 1905

Redaktion: *Kirsten Havelund Strøm*
Ebbe Fels

I samarbejde med: *Gladsaxe lokalhistoriske Arkiv*
Gladsaxe Hovedbibliotek
Søborg Hovedgade 220
2860 Søborg

Grafisk tilrettelæggelse i samarbejde med:
Erik Starup

ISSN 0440-9809

Indhold

Forord 5

Arbejdet i de gamle sogneråd
Af Margit Mogensen 7

Fredninger i Gladsaxe Kommune
Af Arne J. Hermann 23

Læge blandt venner og fjender
Af Kaj R.O. Jørgensen 41

Gudfrygtighed først og resten så ... måske
Af Ingrid Markussen 57

Personalia 78

SELSKABETS PUBLIKATIONER

Gladsaxebogen 1. Af *C. L. B. Cramer.* 2. oplag 1979.
Gladsaxebogen 2. Af *Mogens Lebech.* 1. oplag 1971.

Medlemspris for hver publikation:
Hft. kr. 46,00, ib. kr. 57,50. Gladsaxebogen 2 fås kun hæftet.

Andre:
Hft. kr. 62,10, ib. kr. 74,75. Gladsaxebogen 2 fås kun hæftet.

Årsskrift	1968: kr. 11,50
	1969: kr. 11,50
	1970: kr. 11,50
	1971: kr. 11,50
	1972: kr. 14,00
	1973: kr. 18,00
	1974: kr. 18,00
	1975: kr. 21,00
	1976: kr. 29,00 (for medlemmer kr. 22,00)
	1977: kr. 32,00 (for medlemmer kr. 24,00)
	1978: kr. 36,00 (for medlemmer kr. 27,00)
	1979: kr. 48,00 (for medlemmer kr. 36,00)
	1980: kr. 48,00 (for medlemmer kr. 36,00)
	1981: kr. 56,00 (for medlemmer kr. 42,00)
	1982: kr. 56,00 (for medlemmer kr. 42,00)
	1983: kr. 56,00 (for medlemmer kr. 42,00)
	1984: kr. 80,00 (for medlemmer kr. 60,00)
Postkort:	1 sæt enkelte kr. 18,00 (for medl. kr. 7,00)
	1 sæt dobbelte kr. 32,00 (for medl. kr. 14,00)

Kontingent:
Enkelte medlemmer: kr. 45,00
Husstande: kr. 60,00
Foreninger, firmaer og institutioner: kr. 120,00
For pensionister og unge under uddannelse ydes en nedsættelse på kr. 10,00 i ovennævnte beløb.

Kontingent og betaling for publikationer sendes til:
Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, postgiro 6 48 34 37,
kasserer C. C. Nielsen, Til Jernbanen 20, 2880 Bagsværd. tlf. 02 98 82 15.

Selskabet er medlem af Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger.

Forord

Gladsaxe er en ung by.
Dens historie er kort, den vi kender.
Alligevel.
Der er meget stof at hente om svundne tider.
Gladsaxe har været med i den udvikling, som er sket i det øvrige Danmark.

I denne årbog fortælles der, hvad der foregik i de gamle sogneråd, hvor alvorlige mænd, efter billederne at dømme, rådslog omkring sognets bord og tog vare på borgernes ve og vel. Men storbyen bredte sig ud over bondelandet.

På mange områder har Gladsaxe været foran udviklingen. Som optakt til festlighederne i forbindelse med 200-året for stavnsbåndets ophævelse 1788 skildres bønderbørnenes skoleundervisning siden landboreformerne, begyndende med de kongelige rytterskoler og prinsesseskolerne.

Et andet jubilæum er nylig markeret: 40-året for Danmarks befrielse. Årbogen bringer en artikel om en læges arbejde under besættelsen, blandt både venner og fjender.

Gladsaxe udvikler sig stadig.
Det gamle miljø forsvinder. Årbogen bringer den første samlede oversigt over fredninger i Gladsaxe.

Vi håber, at læsere af Årbogen vil lade sig inspirere til selv at yde et bidrag til Gladsaxes historie ud fra deres personlige erindringer. Vi kommer gerne med en båndoptager.

Redaktionen

Fig. 1. Det var ikke uden rod i virkeligheden, når adskillige danske og udenlandske kunstnere i 1880'erne slog ind på det socialrealistiske. Frants Henningsen (1850-1908) gjorde det med bl.a. billedet »Forladt« (1888). En enlig mor, der fortabt og anklagende stirrer ud på tilskueren til hendes og de to børns nød. Vel er dette og andre af Henningsens billeder opfundet social reportage – som han i øvrigt hurtigt forlod igen – men alligevel kan billeder af den art have prikket til den dårlige samvittighed hos udstillingsgæster.

Arbejdet i de gamle sogneråd

– eller livets gang i Gladsaxe set fra sognerådsarkivet.

Af *Margit Mogensen*

I de fleste lokalhistoriske samlinger har man som regel en mere eller mindre komplet række fotografier af sognerådet – som kommunalbestyrelsen hed på landet før 1970. Hvis der er tale om billeder fra forrige århundrede eller begyndelsen af dette, ses altid lutter mænd, og de ser i regelen alvorlige og ansvarsbevidste ud hele bordet rundt. Ansvar havde de, selvom det hele var mere enkelt i nærdemokratiets barndom. Problemer var der også, og de kunne være nærmest uoverstigelige. Det gælder f.eks. de store problemer med fattigdom på landet.

Fotografierne kan sætte tanker igang. Hvad tænkte og følte disse alvorlige mænd ved det hverv, de havde påtaget sig, og hvad blev der sagt, som aldrig blev ført til protokols? Ofte er det desværre kun muligt at gætte. Gælder det derimod den mere officielle del af sognerådsarbejdet, behøver man i regelen ikke at nøjes med at gætte, da der fra et stort antal af landets kommuner er bevaret et godt kildemateriale i form af forhandlingsprotokoller, korrespondance, regnskaber m.v. Det er tilfældet for den gamle Gladsaxe-Herlev sognekommune, som den bestod i tiden frem til delingen i 1909.[1)]

Her skal kastes strejflys over, hvad det var, sognerådet skulle tage sig af fra oprettelsen i 1842 til lidt ind i vort århundrede. Vi vil endvidere se på, hvordan man greb tingene an i praksis, i Gladsaxe og andre steder. Grundlaget for sådanne undersøgelser vil bedst være det stedlige kommunale arkiv, og hensigten med disse sider er da også at gøre opmærksom på, at der gennem kommunearkiverne er gode chancer for at komme tæt ind på livet af den første folkelige lokaladministration.

Forfatteren selv har kun været i et begrænset antal protokoller og arkivpakker, så der bygges i udstrakt grad på andres arbejde.[2)]

Et tilbageblik

Med de moderne storkommuner og den specialiserede forvaltning i tankerne kan det være svært at forestille sig, hvor småt det hele var engang. Befolkningsud-

Fig. 2. Gladsaxe-Herlev sogneråd 1907-09, det sidste fælles sogneråd. For bordenden sognerådsformand, gårdejer Niels Hansen.

viklingen giver et fingerpeg om de enorme forandringer. I dag bor der ca. 63.000 i Gladsaxe kommune. Da kimen til det kommunale selvstyre så småt spirede frem omkring år 1800, blev befolkningstallet for Gladsaxe sogn opgjort til 1102, fordelt på 224 familier. Størst af sognets byer var Buddinge med 77 familier – 384 personer. De tre øvrige byer, Bagsværd, Mørkhøj og Gladsaxe kirkeby, havde alle lidt færre indbyggere.[3)]

Gruppen af gårdmænd og husmænd var dengang nogenlunde lige stor. I øvrigt var Gladsaxe, ligesom nabosognene, tidligt præget af nærheden til hovedstaden. Det gav sig bl.a. udslag i, at der i forhold til de egentlige landsogne var mange ret store gårde, som ejedes af folk uden for bøndernes traditionelle kreds.

Et halvt hundrede år senere var Gladsaxe stadig et rent landområde. Befolkningstallet voksede nu hastigt, og især var der kommet mange husmands- og landarbejderfamilier til. De fleste var uden jord, og der opstod her som andre steder et arbejdsløsheds- og forsørgelsesproblem.

Efter ca. 1860 begyndte indvandringen til København at kunne spores i sognets befolkningsudvikling, idet befolkningstallet stagnerede for en tid.

Da adskillelsen fra Herlev kom, var der fortsat masser af landbrug i Gladsaxe kommune, men håndværk, handel og servicefag viste sig allerede at være fremtiden.

Dannelsen af kommuner – sogneforstanderskabet

Som territorialt område blev kommunerne til ved de bestemmelser, som fattigreglementet 1803 og skoleanordningen 1814 indeholdt. Selve det lokale fælles-

skab har dog dybe rødder ned i det gamle landbosamfund med det bystyre, der bl.a. afdækkes gennem de bevarede landsbyvedtægter. Nyere forskning har påvist, hvordan i hvert fald gårdmandskredsen var en magtfaktor, som godsejere og myndigheder ikke kunne komme udenom i slutningen af det 18. århundrede, altså før sognerådene og deres forløbere, fattig- og skolekommissionerne var blevet dannet. Det har vist sig, at man forstod at klage, når man følte sig truet på ære, pengepung eller rettigheder i det hele taget, og især bliver det synligt i forbindelse med udskiftning og hoveriafløsning.[4)]

Som de fleste bønder i Københavns amt havde bønderne i Gladsaxe været selvejere siden 1766, og som sådanne kunne de i modsætning til fæstebønder meget tidligt kræve at få jorden udskiftet af fællesskabet – hvis de ellers kunne enes om det. Det kunne Gladsaxebønderne, og allerede i 1772 havde man gennemført udskiftning med alle de nødvendige forhåndsaftaler klaret uden indblanding udefra.[5)]

Den kreds, vi møder i fattig- og skolekommissionerne fra begyndelsen af 1800-årene, kan betegnes som landbosamfundets aristokrati, anført af præsten. Da *sogneforstanderskaberne* dannes efter anordningen herom i 1841[6)], er det fortsat den kreds, der får indflydelsen. I de første sogneforstanderskaber skulle foruden præsten sidde herredsfogden, den eller de lodsejere, der ejede mere end 32 tønder hartkorn jord, dvs. godsejere, og 4-9 valgte medlemmer. Vælges kunne kun uberygtede mænd over 25, som enten ejede eller brugte mindst 1 tønde hartkorn. Det indebar, at ingen under gårdmandsstanden fik en chance. I 1855 blev valgreglerne dog demokratiseret noget, men da var også Grundloven 1849 og den almindelige valgret (for mænd) kommet til. Nu blev det muligt at stemme husmænd ind i sogneforstanderskabet, men reglerne var udformet sådan, at de besiddende altid ville få flertal.[7)] Hvad angår valgret og valgbarhed ændredes intet af betydning før i 1908, hvor den nye kommunale valglov indførte hemmelig afstemning som til rigsdagsvalgene siden 1901. Og så ikke mindst væsentligt: kvinderne fik for første gang stemmeret til, og kunne indvælges i, en demokratisk forsamling her i landet.[7a)]

Sogneforstanderskaberne betød ikke den helt store forandring i forhold til tiden forud. Det var præsten, der som hidtil tog sig af papirarbejdet, og han var den ansvarlige for, at reglerne på fattig- og skoleområdet blev efterlevet. Det synes at være grunden til, at der næsten alle steder er fin arkivalsk kontinuitet mellem tiden før 1841 og tiden umiddelbart efter, når det gælder disse to områder.

En nyskabelse fra 1841, som kom for at blive, var *amtsrådene*. De blev sogneforstanderskabernes, senere sognerådenes, nærmeste foresatte. Over det hele svævede først Danske Kancelli, og efter 1848 det nye Indenrigsministerium.[8)]

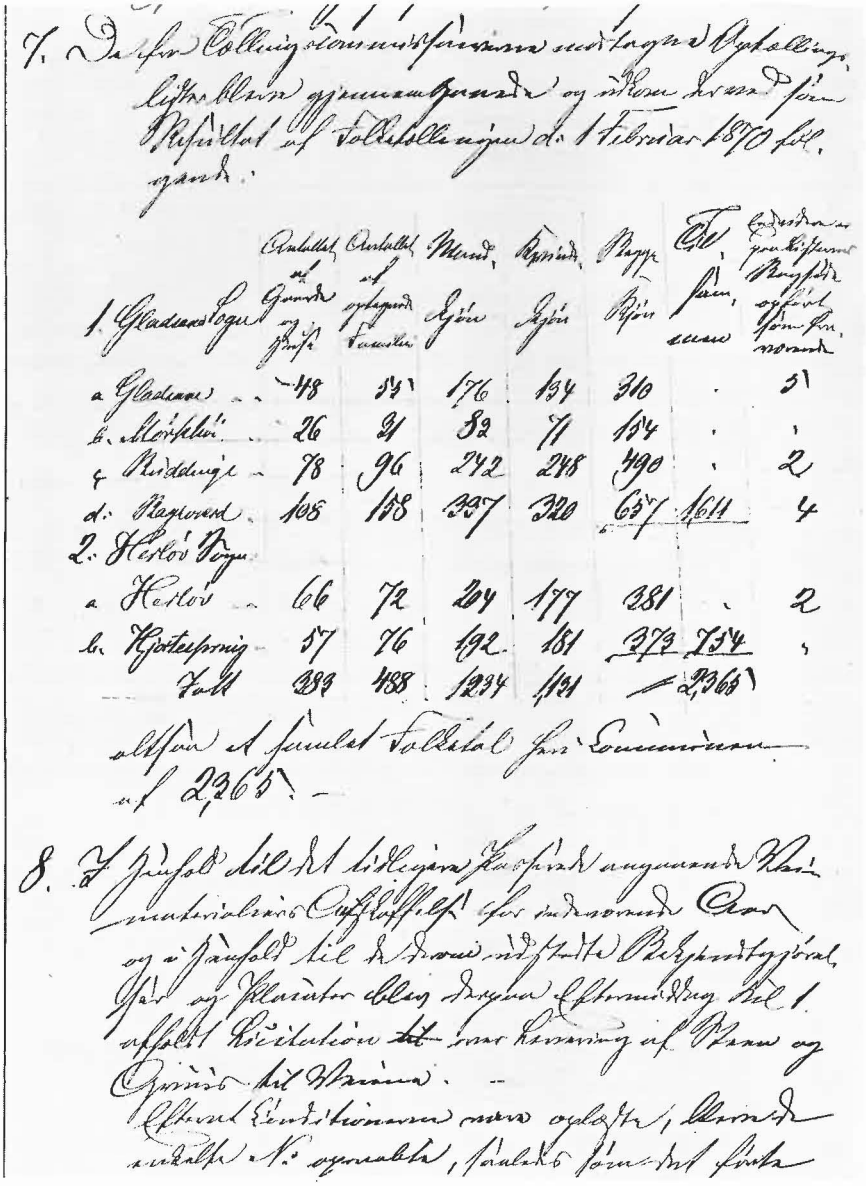

Fig. 3. Ved et langt møde i Gladsaxe-Herlev sogneråd 8. februar 1870 nåede man mod slutningen frem til efterretningssagerne. Blandt dem var resultatet af den netop foretagne folketælling 1870, som sekretæren med megen omhu har indført i forhandlingsprotokollen i et håndskrevet skema. Folketallet i Gladsaxe sogn var i alt 1611.

Sognerådene og landkommunalloven 1867

Det landkommunale styre reguleredes ved lov af 6. juli 1867, og med mindre justeringer kom denne styrelseslov til at gælde helt frem til 1933, hvor der måtte nye rammer til, bl.a. som følge af det, som socialminister Steinckes berømte sociallov medførte, administrativt og ansvarsmæssigt for kommunerne.[9)]

Fra 1. januar 1868 omdøbtes sogneforstanderskaberne til *sogneråd.* En del forandredes. Præsten behøvede ikke mere at varetage fattigadministrationen og dermed deltage i rådsmøder. Der havde i årene 1842-1867 i princippet ikke været særlige skolekommissioner, da anliggendet i almindelighed hørte under sogneforstanderskabet. Nu oprettedes der igen skolekommissioner med præsten som »født« formand, men de skulle i modsætning til tidligere kun tage sig af undervisningsmæssige spørgsmål, da alt økonomisk nu blev samlet under sognerådet. Det gjaldt ikke kun for skoleområdet, men også fattigvæsen og vejvæsen, som hidtil i økonomisk henseende havde udgjort selvstændige »kommuner«.[10)]

På nogle områder fik sognerådet mere at skulle have sagt end de gamle sogneforstanderskaber. Bivejenes vedligeholdelse blev nu helt og holdent sognerådets ansvar. Også inden 1868 var der kommet nye sager til. I 1861 kom det lokale brandvæsen ind under sogneforstanderskaberne; det havde hidtil været et rent landsbyanliggende som i fællesskabstiden.

Sognerådenes historie er stort set én lang historie om vækst. Måske skete der ikke de store forandringer af formel art i de første år, men især de omsiggribende problemer på det sociale område levnede ikke megen tid til tornerosesøvn, heller ikke i Gladsaxe, hvad vi skal vende tilbage til nedenfor. Fra begyndelsen af 1890'erne gik det efter datidens forhold ganske stærkt med udviklingen. Ældre love blev omsider revideret, nye kom til, og kommunerne blev i stigende grad inddraget i et samspil med staten. Der blev f.eks. mere, sognerådene skulle føre *tilsyn* med. Det blev tilfældet på forsorgsområdet og sundhedsområdet. Hvad det sidste angik, fik de fleste landkommuner en *sundhedsvedtægt* og tilhørende sundhedskommission i løbet af 1880'erne og 1890'erne.[11)] Formålet var først og fremmest at forhindre smitsomme sygdomme i at opstå og brede sig.

I Gladsaxe fik man den første sundhedsvedtægt i 1903[12)], og her kan man læse, hvad der måtte opfattes som sundhedstruende i de tider. Det var f.eks., hvis bageren tillod sig at ælte brødet med fødderne, eller hvis nogen, der ikke drev egentlig landbrug, holdt mere end 4 svin! Sundhedsvedtægterne blev syet over nogenlunde den samme læst i alle kommuner, men alligevel afspejler de ikke sjældent interessante lokale forhold. Er sundhedskommissionens forhandlingsprotokoller desuden bevaret, kan man få et fint indtryk af den tids lokale miljøproblemer.

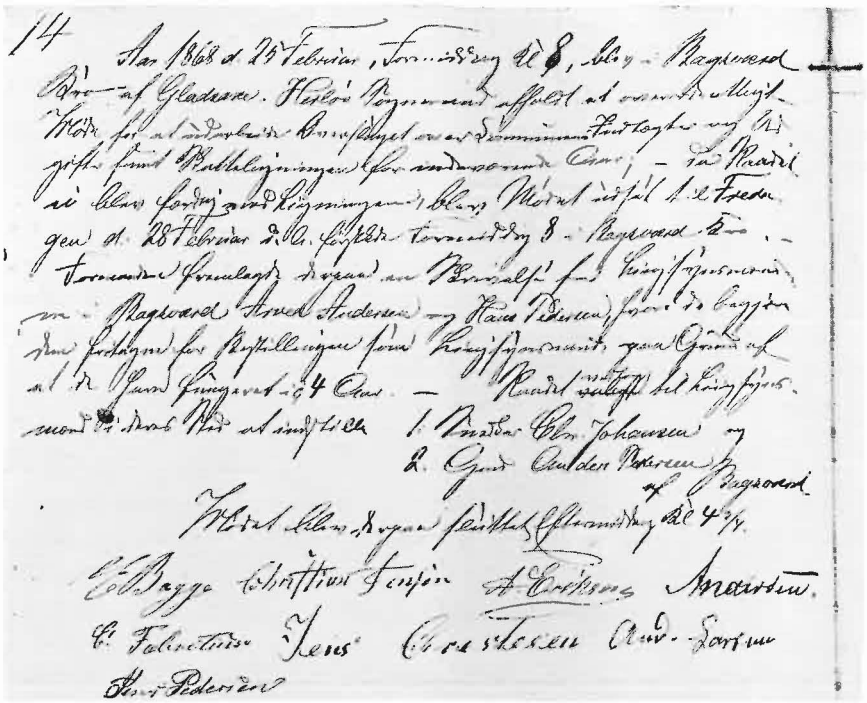

Fig. 4. Fra Gladsaxe-Herlev sogneråds forhandlingsprotokol, 25. februar 1868. Der holdes »overordentligt møde« i Bagsværd kro for at udarbejde kommunens budget (overslag). Samtidig når man at tage stilling til, hvem der skal indstilles til at afløse to afgående ligsynsmænd i Bagsværd. Som det ses, varede mødet hele dagen, men nok afbrudt af en forfriskning - stedet taget i betragtning.

På sporet af sognerådsarbejdet

Fra første færd var sognerådsformanden pligtig til at sørge for, at forhandlingerne blev ført ind i en protokol, og at regnskabet var forsvarligt. Det var også hans opgave at opbevare arkivet. Der kunne imidlertid udpeges en ny formand hvert år, og det kan nok nogle steder være forklaringen på mangler i arkiverne. En undersøgelse fra Fyn har dog vist, at i det mindste *forhandlingsprotokollerne* er bevaret fra 1842 i noget over halvdelen af sognekommunerne, og nogenlunde det samme billede synes at tegne sig for andre landsdele.[13] I dag opbevares de fleste af de ældre kommunearkiver under betryggende forhold enten i landsarkiverne eller i kommunerne. I mange tilfælde findes der udførlige arkivfortegnelser, og i hvert fald for de arkiver, som er afleveret til landsarkiverne, er der normalt tale om en

ret ensartet registreringsform, som er let at gå til. Det enkleste, man kan tage fat på, er nok forhandlingsprotokollerne, idet man her får en løbende opsamling af de mange små og store sager, som i tidens løb passerede sognerådets bord.

Hvordan man arbejdede, og med hvad, får man f.eks. indblik i gennem en undersøgelse, som er foretaget for forhandlingsprotokollerne fra det sydvestfynske sogn Horne i 1840'erne.[14] Det viser sig, at man her holdt en del flere møder end de 6, der var anbefalet årligt, og rådets medlemmer mødte faktisk op til møderne. Gangen i møderne var den, at formanden oplæste de skrivelser, der var indkommet siden sidst, og så besluttede man, hvem der skulle tage sig af hvad. Der blev også orienteret om verserende sager. I hvert fald i protokollen grupperede man sagerne og forhandlingerne efter art, først og fremmest fattigvæsen, skolevæsen og vejvæsen, i den nævnte rækkefølge. Naturligvis kom der også andre sager, som sogneforstanderskabet skulle beslutte i eller give udtalelse om. Det kunne være ansøgninger om håndværkerbevillinger, som sogneforstanderskabet skulle give udtalelse om, før herredsfogden og amtet tog stilling. I Horne var der i flere tilfælde folk med forskellige handicaps, som søgte om tilladelse til at nedsætte sig som skræddere. Sypiger var der også mange af. Egentlig skulle de også have særlig tilladelse til at ernære sig som sådanne, men det bekymrede de sig ikke om – de nedsatte sig bare. Ofte fordi det var deres eneste chance for at klare sig fri af fattigvæsenet, må man formode.

Sundhedssager kom også jævnligt til forhandling i Horne. Det var navnlig efter, at der i 1848 var udbrudt kolera. Man vedtog efter henstilling fra distriktslægen, at de gamle regler om, at folk, der var døde af smitsom sygdom, skulle hurtigst muligt i jorden, og det kun ledsaget af dem, der skulle til for at bære kisten.

Til gruppen af andre sager må henregnes løsgængeri og drikfældighed. Det første var strengt forbudt, og det sidste medførte megen uorden. Uorden var f.eks. den kedelige skik at drikke brændevin på kirkegården i forbindelse med begravelse. Det fik sogneforstanderskabet i Horne til i 1846 at vedtage, at det for fremtiden ikke var tilladt at indtage denne populære drik, *imens* gravene blev kastet til!

Sognerådsmøder på Bagsværd kro

Desværre er der fra Gladsaxe-Herlev kommune kun bevaret et register til forhandlingsprotokollen for perioden indtil 1850. Derefter findes selve protokollerne, men dog med et spring for hele tidsrummet 1858-1867. Det er en skam, for hvad der ellers er bevaret fra sogneforstanderskabstiden tyder på, at man har været omhyggelig med at skrive ned og holde orden. Således har man i modsætning til, hvad der er tilfældet for mange andre landkommuner, bevaret både ind- og udgående breve (kopibøger) lige fra 1842. Også de ældste regnskaber er i det store og hele intakte.

Fig. 5. Bagsværd kro: Sognerådsmøderne foregik på skift i Bagsværd, Buddinge og Herlev. I Bagsværd var det på Bagsværd kro, her fotograferet omkring århundredskiftet. Bagsværd kro's historie er skildret i Årsskrift 1969, s. 47-51.

For at få en smule indblik i sognerådsarbejdet i Gladsaxe er der bladet lidt i forhandlingsprotokollen 1868-1875, altså dér hvor det nye sogneråd tager fat.

Møderne holdt man sædvanligvis på Bagsværd kro, efter at der var indkaldt ved kirkestævne både fra Gladsaxe og Herlev kirke. I protokollen indførtes sagerne helt efter det mønster, der er beskrevet i forbindelse med Horne. Nu havde man dog altid en fast gruppe »forskelligt«, og det viser sig snart, at denne gruppe har tendens til at vokse. Administrationen synes straks at få vokseværk, for allerede på det første møde vedtog det nye sogneråd, at der årligt måtte spenderes 200 rd. på medhjælp til formanden.

Kaster vi et blik på *skolesagerne*, ser vi, at det sandelig kunne være småtingsafdelingen, man måtte beskæftige sig med. Som når skolelæreren i Buddinge ansøgte, om han nu måtte købe den mængde brænde, han plejede, eller ved en anden lejlig-

Fig. 6. Sommereftermiddag i krohaven.

hed, om han måtte få en pumpe på brønden ved skolen. Det blev ham bevilget, når han blot selv ville sørge for at »omvikle« pumpen om vinteren, så den ikke frøs.

Blandt mylderet af diversesager kan også nævnes udpegning af eller indstilling af personer til *ombud* af den ene eller anden art. Allerede dengang var det ikke så helt få opgaver i lokalsamfundet, der blev løst på den måde. Der blev med tiden brug for voldgiftsmænd i forbindelse med afløsning af naturalieafgifter, men også vandsynsmænd, brandsynsmænd, sundhedskommissionsmedlemmer, medlemmer til værgeråd, forligskommissioner, ligningskommissioner og vurderingsmænd til fast ejendom. Vore dages tilbøjelighed til råd og nævn og tillidsposter er ingen nye foreteelse. Lovene har igennem årtier lagt op til det som en praktisk, demokratisk model.

Fra Gladsaxe-protokollen ser man, at når en sag krævede lidt ekstra arbejde, nedsatte man spontant en arbejdsgruppe. Man gjorde det således i december 1872, da man fra Indenrigsministeriet havde modtaget det skemamateriale, der skulle danne grundlag for viden om landarbejdernes forhold – en varm sag på Rigsdagen dengang og siden hele provisorietiden igennem.[15)] Det var oplysninger af statistisk art, som man i det gamle system ville have bedt præsterne om at fremskaffe. Nu blev det sognerådene, der skulle levere statistikerne grundmaterialer.

Fig. 7. På overfladen syntes fattiggårdene at løse bl.a. de ældres sociale problemer fra 1860'erne og nogle årtier frem. Men: prisen var umyndiggørelse og fornedrelse for lemmerne. Kunstneren Jens Birkholm (1869-1915) har i det hjerteskærende billede »Til bords«, 1904 givet en af tidens mest beske udlægninger af livet i en fattiggård. Motivet er fra fattiggården i Fåborg, som næppe har adskilt sig meget fra fattiggårdene i andre kommuner.

Hvert år gik der også en rum tid med at behandle *skatteklager*. Jævnere folk mødte selv op, når de blev indkaldt til at sætte sognerådet nærmere ind i deres økonomiske forhold, mens de mere velstående nøjedes med at sende en skriftlig redegørelse.

Fattigvæsenet

Uden sammenligning blev fattigforsørgelsen den tungeste byrde for sognekommunerne, og det optog alle vegne megen tid, og mange kræfter medgik. Alligevel kan det se ud, som om man i perioder stod magtesløs, for problemerne stak dybt, og de var langt fra alle lokalt betingede.

Efter 1803 var det således, at der *skulle* ydes fattige hjælp, og fattigskatten var en pligt for dem, der havde noget at betale med. Hvert år blev der lagt en forsørgelsesplan af præsten, og på grundlag heraf blev skatten udskrevet.[16] De fattige inddeltes i klasser, alt efter om der var tale om gamle og syge, forældreløse og

forsømte børn eller folk, der selv mentes at kunne tjene lidt til føden. Både i den tid, hvor præsten stod for roret, og siden hen organiserede man sig i kommunerne med fattigforstandere for hver af de distrikter, man af praktiske grunde inddelte kommunen i. Fattigforstanderne var sognerådsmedlemmer, og de påtog sig både at opkræve pengene og fordele dem igen efter den godkendte plan.

For de voksne betød status som fattiglem, at man var mærket, måske for livstid. De borgerlige rettigheder blev fortabt, indtil hjælpen var betalt tilbage (det var for de fleste helt umuligt), og indtil slutningen af forrige århundrede mistede den fattige ejendomsretten til de få ejendele, han eller hun måtte have været i besiddelse af. Når en fattig døde, blev der holdt offentlig auktion over det lidet, et sådant bo indeholdt, og eventuelle indtægter gik i fattigkassen.

Omkring 1860 viste der sig alle vegne en tendens til, at flere og flere måtte ty til fattigvæsenet for at overleve. Det betød stigende udgifter og problemer med at skaffe de fattige husly. Navnlig blev der flere fattige familier, da det kneb med at få arbejde for forsørgerne. Fik man arbejde, var lønnen sjældent stor nok til, at alle munde i familien kunne mættes. Omkring 1870 var der i Gladsaxe 3-4% af befolkningen, som »var på sognet«[17], hvilket nogenlunde svarer til landsgennemsnittet.[18]

Også i Gladsaxe blev de fattige oprindeligt forsørget ved at gå på omgang hos bønderne, men systemet var opgivet i løbet af 1800-årene, og den mest almindelige hjælp var lidt brændsel, en ringe pengeydelse, eventuelt lidt brød og, når den tid kom, en kiste at blive begravet i. Hjælp i 1860'erne forslog kun dårligt, for mange måtte skaffes tag over hovedet, og – mente man – også forbedres og holdes til arbejdet. Til formålet regnede man de nymodens *fattiggårde* for velegnede. Unge og gamle kunne her anbringes sammen under opsyn. Kønnene skulle være strengt adskilt, endog ægtefæller var det skik at holde hver for sig.

Fra hele landet er der både lokalt og centralt bevaret mange fattiggårdsreglementer, og man har i dem i den mest håndfaste form et vidnesbyrd om den tankegang, fattigforsorgen byggede på. Blidt blev der ikke taget på »lemmerne«, hvis man skal tro reglementer og forskrifter for personalet. Omkring København oprettedes flere større fattiganstalter. Rødovre-Brønshøj havde f.eks. i 1861 oprettet et stort fattighus, der i de følgende år blev udbygget og snart blev kaldt en anstalt. I en indberetning til Indenrigsministeriet 1870 hedder det, at i begyndelsen havde de ældre udvist »en vis modbydelighed« ved at benytte anstalten, men det var nu forsvundet.[19] På denne som på andre arbejdsanstaler/fattiggårde var der strengt forbud mod spiritus. Det var der selvfølgelig altid nogen, der prøvede at omgå. Af reglementets formulering af forbudet ses, at det var almindeligt at snyde ved at spæde brændevinen op med vand, te eller kaffe.

I Gladsaxe var der tidligt kræfter, der arbejdede for at få løst forsørgelsesproblemet ved anlæggelse af en fattiggård. Små fattighuse var ikke længere tilstrækkeligt. Det blev til, at man koblede sig til den »fælleskommunale« anstalt *Stolpegården,* som i 1874 opførtes i Gentofte.[20]

Gladsaxe-Herlev sogneråd behandlede i 1870'erne typisk 15 til 20 sager om fattigvæsen pr. møde. Ofte var det banale sager om refusion af udgifter til andre kommuner, der havde måttet tage sig af Gladsaxes fattige. De mest rystende sager er ofte de, der vedrører *børn* i nød. Gennem protokollatets nøgterne formuleringer aner man mangen mørk livshistorie. Et tilfældigt valgt eksempel: I januar 1868 forhandler en mand i Bagsværd med sognerådet om, hvad han skulle have for at »overtage« sine fire børnebørn, der, som der står i forhandlingsprotokollen, »var blottede for linned og klæder«.

De første »moderne« sociale love

Omkring 1890 begyndte man på Rigsdagen at kunne tale sammen igen, og et forlig om det sociale var i sigte. Bliver vi et øjeblik ved børnene, kan det nævnes, at der i 1895 indførtes tilsyn med børn i pleje, både de, staten »udsatte«, og de, kommunerne placerede.[21] Der kom i det hele taget lidt mere offentlighed omkring behandlingen af børn. I 1905 indførtes særlige værgeråd. Det er alt sammen elementer, som gik over i senere love til beskyttelse af børn, og som i 1933 blev samlet op i et særligt kapitel i socialloven.

Plejebørnsloven af 1895 taler udtrykkeligt om, at kvinder kunne udpeges til at sidde i de nye tilsyn, som mindst en gang om året skulle tilse plejeforældre og børn. Fra Gladsaxe er tilsynsprotokollerne bevaret fra begyndelsen. Man ser, at de fleste af børnene er »uægte«, som det stadig hed helt officielt. Nogle kom direkte fra fattigvæsenet, andre havde været en tid hos moderen, som af den ene eller anden grund ikke kunne have barnet hos sig. Lidt pudsigt brugte man i Gladsaxe at give plejeforældrene karakterer som i en anden skole. De fleste fik i 1890'erne mg i pleje.

År 1891 blev året, hvor man tog hul på en ny tid, hvad det sociale angik. Det gamle 1803-fattigreglement blev omsider revideret, og en ny fattiglov udsendt.[22] Revolutionerende var den ikke, men der var på flere måder tale om en opblødning af de gamle, ret umenneskelige regler for behandling af folk i nød. F.eks. skulle det for fremtiden være forbudt at adskille ægtepar mod deres vilje på fattiggårdene, og fattigvæsenet skulle ikke automatisk have ret til en fattigs ejendele. Der blev lagt øget vægt på skelnen mellem værdige og uværdige trængende (læs: dovne m.v.), og ved en samtidig lov blev det muligt for ældre, værdigt trængende at søge en beskeden *alderdomsunderstøttelse,* uden at det fik fattighjælps virkning, dvs. uden tab af personlige rettigheder som stemmeret.[23] Der knytte-

de sig imidlertid en del betingelser til alderdomsunderstøttelsen. Man måtte så godt som intet eje på forhånd, og havde man inden for de senere år fået fattighjælp, hjalp det ikke at søge den nye form for understøttelse. Aldersgrænsen nedad var 60 år, og af de bevarede originale ansøgningsskemaer fra visse kommuner ses det, at mange på det tidspunkt i livet var totalt nedslidt med gigt og sygdom til følge.

Det virkeligt nye ved 1890'ernes love på det sociale område var, at staten påtog sig at bidrage økonomisk sammen med kommunerne. Ved alderdomsunderstøttelse kunne staten refundere kommunen op til halvdelen af ydelsen, og fra 1892 kunne der også gives statsstøtte til *sygekasser* for ubemidlede.[24] Det var et område, der hidtil havde været helt privat, jf. de mange foreningers sygekasser i årene forud.

Underskrift med ført pen

Et vigtigt og langt fra fuldt besvaret spørgsmål er det, hvordan sognerådene tog imod og forvaltede disse nye love. Stikprøver i forskellige kommunearkiver tyder, måske ikke overraskende, på, at man udviste stor påholdenhed, når pengene skulle gives ud. For hvad hjalp det, at staten gav sin skærv, når kommunen også skulle holde for?[25] Sådan synes man at have ræsonneret i Gladsaxe-Herlev sogneråd, for da de nye ansøgningsskemaer til alderdomsunderstøttelse kom i 1891, besluttede man, at man dels ikke ville udbrede kendskabet til ansøgningsmuligheden, dels ikke ville udfylde skemaer for nogen![26] Her må det betænkes, at mange, og navnlig de ældre kvinder, der var mulige ansøgere, var ude af stand til at fatte pennen og udfylde det fire sider store skema på egen hånd. Skulle de underskrive noget, skete det stadig ikke så sjældent med ført pen. Det gik i Gladsaxe som de fleste andre steder: uanset hvad sognerådet mente herom, indkom der en pæn strøm af ansøgninger. Inden der var gået et par måneder, havde man i Gladsaxe 33 ansøgninger på bordet.

Det almindelige indtryk både fra Gladsaxe og andre steder er, at blev der endelig tilstået alderdomsunderstøttelse efter loven, var beløbet betydelig mindre, end man fra lovgivernes side havde tænkt sig – i hvert fald nogle af dem. I spørgsmålet om understøttelse til ældre og syge bevarede sognerådet retten til at afgøre, hvor grænsen for trang gik. Der kunne dog klages højere oppe, hvis man var utilfreds med afgørelsen, og det skete, at der var folk, som ikke så nemt gav op.

Mod lysere tider?

Det klarede på flere måder op i begyndelsen af det 20. århundrede. Den sociale nød var ingenlunde udryddet, men landbruget, der stadig var et vigtigt økonomisk fundament, var kommet over krisen i slutningen af 19. århundrede, og

navnlig omkring de større byer blev der arbejde at få i den fremvoksende industri. Så småt fik man udspændt et sikkerhedsnet under de allersvageste, men dog ikke mere end at man helt frem til 1933 fortabte sin stemmeret, hvis man havde modtaget offentlig hjælp – fattighjælp, som det stadig hed.

De nye tider afspejler sig i de fleste arkiver fra begyndelsen af dette århundrede: de vokser. For kommunernes vedkommende kan det konstateres, at der kommer flere typer sager, og selv i landkommunerne begynder professionaliseringen i administrationen at kunne ses. Man kan ikke mere klare sig med blot en forhandlingsprotokol og en årlig bunke breve, tilfældigt henlagt. I de lidt større kommuner som Gladsaxe-Herlev fik man ikke blot en brevjournal, men endog en sagligt inddelt. Til de nye saggrupper hører betegnende nok udstykning og byggeri.

Med tiden blev sognerådsarbejdet politisk på samme måde, som det kendtes fra Rigsdagen. Ud over Venstre og Højre var nu også socialdemokraterne kommet til. Gennem aviserne kom der mere omtale af sognerådsarbejdet, og derfor er sognerådenes egne papirer ikke mere den eneste vej til at skaffe sig viden om udviklingen i kommunen. Hertil skal lægges, at i jo højere grad man var et forvaltningsmæssigt led i gennemførelsen af lovene, desto mere afspejles kommunernes forhold i andre kilder fra tiden.

Alligevel må man nok erkende, at det kan være svært at finde tankesæt og personerne bag udviklingen. Det gælder ikke bare de skiftende sogneråd, men i udpræget grad de mennesker, der som »almindelige« borgere har gjort turen med. Af dem kan vi jo ikke engang altid være sikre på at have billeder.

Noter og henvisninger

1) Arkivet findes i Landsarkivet for Sjælland m.m. Registratur er ikke udgivet, men findes på læsesalen. Vedr. kommunale omlægninger, se Harry Christensen: Danske landkommuner 1842-1970. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland 1976.

2) Poul Thestrup (red.): Brug sognekommunearkiverne. Rapporter til seminaret på Landsarkivet for Fyn 10.6.1983 om forskning på grundlag af sognekommunearkiverne fra før 1933. Arkivserien nr. 21 1983.

Erik Nørr: Præste- og sognearkiver. Forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundets historie i det 19. årh. Lokalhistorisk Afd./Landsarkivet for Sjælland m.m. 1983.

Harald Jørgensen: Det kommunale fattigvæsen i Gladsaxe indtil 1891. Årsskrift 1980 for Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune (s. 5-41).

C.L.B. Cramer: Gladsaxe bogen I. Træk af Gladsaxe-Herlev kommunes historie fra de ældste tider til 1909. 1949.

3) Folketællingen 1801, Gladsaxe sogn (Rigsarkivet). Om befolkningsudviklingen, se Harald Jørgensen: Det kommunale fattigvæsen s. 6-10.

4) Claus Bjørn: Bonde-herremand-konge. Bonden i 1700-tallets Danmark. 1981.

Lotte Dombernowsky:: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...«. Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omk. år 1800. Landbohistorisk Selskab 1985.

5) Jørgen Dieckmann Rasmussen: Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskift-

ningen af det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning. I kommission hos Landbohistorisk Selskab. 1979. Desuden Gladsaxe bogen I, s. 46-50.
6) Anordning af 13.8.1841. Grundig omtale af love og bestemmelser findes i P.E. Schou: Landkommunernes Forfatning og Styrelse. 1881 og i W. Oxholm: Landkommunernes Styrelse. 1916. Endvidere oversigt i Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1971. Administrationshistoriske studier nr. 11. Rigsarkivet. 1985, s. 312 ff.
7) Der indførtes et ret indviklet system med to valgforsamlinger, der valgte henholdsvis »den mindre halvdel« og »den større halvdel«. Den mindre halvdel valgtes af de valgbare til Folketinget, dvs. alle mænd over 25, der havde egen husstand, ikke skyldte i skat eller havde modtaget fattighjælp. Den større halvdel af rådet valgtes af den femtedel af vælgerne, som det foregående år havde betalt mest i skat. M.h.t. valgmateriale i kommunale arkiver, se Harry Christensen: Sognekommunale valgprotokoller 1841-1908 (Brug sognekommunearkiverne s. 29-31).
7a) Faktisk gjaldt valget og valgbarhed for kvinder allerede til menighedsråd, oprettet ved lov af 15.5.1903. Min kollega, arkivar dr. phil. Erik Nørr takker for at have henledt min opmærksomhed herpå - under artiklens trykning.
8) Denne forankring opad betyder, at mange sider af det kommunale liv kan belyses gennem amts- og amtsrådsarkiver (i landsarkiverne). Desuden gennem centraladministrationens arkiver, først og fremmest Indenrigsministeriet (Rigsarkivet).
9) Lov af 25.3.1933 om kommunernes styrelse og socialloven af 20.5.1933.
10) Poul Thestrup: De juridiske rammer for det danske sognekommunesystem til 1933 (Brug sognekommunearkiverne s. 157-160).
11) Grethe Ilsøe: Sundhedskommissionsmateriale fra landsognene (Brug sognekommunearkiverne s. 134-139).
12) Sundhedsvedtægterne udsendtes som bekendtgørelser fra Justitsministeriet og tryktes derfor i Lovtidende (A). En samlet alfabetisk oversigt findes i Dansk Lovleksikon v. E. Hammerich 5. bd. 1903 m. efterfølgende supplementsbind. Opslagsord: sundhedsvedtægter B II. Vedtægten for Gladsaxe-Herlev er bekendtgørelse nr. 9 13.3.1903.
13) Carsten Egø Nielsen: Fynske sognekommunearkiver til 1970. Arkivserien nr. 2 1980. Jf. også oversigterne over afleverede kommunale arkiver i de af landsarkiverne udgivne »guider« og for landsarkiverne i Odense og København en lang række registraturer for de enkelte kommunearkiver.
14) Gitte Lundager Rausgaard: Sogneforstanderskabsprotokoller i 1840'erne belyst ved eksempler fra Horne kommunale arkiv (Brug sognekommunearkiverne s. 7-28).
15) Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. årh. 1940 (reprografisk udg. 1975). S. 112-156.
Fridlev Skrubbeltrang: Den danske husmand I. 1950. S. 161 ff.
16) Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet 1800 til 1841. Administrationshistoriske studier. Rigsarkivet 1981. Se især s. 259-308.
17) Harald Jørgensen: Det kommunale fattigvæsen, s. 25.
18) Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk socialhistorie bd. 4. 1979, s. 179.
19) Fattigkommissionen af 28.5.1869. Indenrigsministeriets arkiv, pk. 438. Rigsarkivet.
20) Harald Jørgensen: Det kommunale fattigvæsen, s. 30-38.
21) Lov nr. 43 af 1.3.1895.
22) Lov nr. 67 af 9.4.1891.
23) Lov nr. 69 af 9.4.1891 om alderdomsunderstøttelse.
24) Harald Jørgensen: Det offentlige fattigvæsen, s. 218-226 (lov af 12.4.1892).
25) Margit Mogensen: Sognekommunale arkivalier vedr. fattigvæsen og sociale forhold 1868-1903 (Brug sognekommunearkiverne s. 116).
26) Harald Jørgensen: Det kommunale fattigvæsen, s. 39.

Fig. 1. Smør- og Fedtmosen. Ib Spang Olsen.

Fredninger i Gladsaxe Kommune

Om bevaring af natur- og kulturværdier – fra kæmpehøj til slotsruin.

Af *Arne J. Hermann*

Man kan ikke sige, at Gladsaxe Kommune i udpræget grad har været begunstiget med »herlighedsværdier«, der har været fredningsværdige – og på den baggrund må en eftertid undre sig særdeles over, at sansen for natur- og miljøværdier – det lidt, der trods alt var – har været så ringe hos dem med magt og indflydelse.

Men i natur- og miljøarbejdet er der dog også lyspunkter – bl.a. fordi gode kræfter har sørget for at frede bygninger, fortidsminder og naturområder.

Besynderligt nok er der aldrig udarbejdet nogen liste eller redegørelse for, hvad der er fredet i Gladsaxe Kommune og de omstændigheder, der knytter sig dertil. Hverken lokalt eller centralt findes der en sådan oversigt, som jeg gang på gang har savnet – og hvad er mere nærliggende, når man spørger sig for og kun møder beklagende skuldertræk: Find selv frem til materialet og lav så den oversigt!

Resultatet ses her.

En gård blev fredet

Bygningsfredning i Gladsaxe er hurtigt overset, idet det kun drejer sig om én bygning: *Mørkhøjgård.* – Det ser lidt magert ud i Fredningsstyrelsens fortegnelse over fredede bygninger, hvor nabokommuner som Gentofte og Lyngby-Taarbæk figurerer med henholdsvis 17 og 24 fredede bygninger.

»Mørkhøjgård«, Mørkhøj Bygade 19, blev fredet i 1950, hvor både hovedbygningen og de dermed sammenbyggede sidefløje efter indstilling fra det særlige bygningssyn blev fredet i klasse B.

Mørkhøjgård, som vi kender den i dag, blev opført efter en brand i 1836 i en meget behersket og nøgtern nyklassicistisk stil. Den herskabelige hovedbygning var en passende ramme om de »folk uden for bondestanden«, der i en årrække ejede gården, som udviklede sig til at være sognets største.

Landsbyen Mørkhøj formodes at være opstået omkring Mørkhøjgård, som oprindelig er anlagt af kongemagten. I slutningen af 1100-tallet overgives gården af Valdemar den Store til Biskop Absalon, der igen giver den videre til bispedømmet.

Af senere ejere kendes proprietær, cand. jur. Herman Anthon Eylardi, der var ejer 1839-51. Han var Gladsaxes største jordbesidder, og med de første skridt mod lokalt demokrati i 1841 blev han Gladsaxes første »borgmester« – idet Eylardi var formand for sogneforstanderskabet – fra det blev indført i 1841 – til 1851.

Mørkhøjgård var lagt sammen af to gårde i Mørkhøj og én i Gladsaxe, og fra 1916 blev den drevet sammen med Gyngemosegård. Af ejeren, proprietær Karl Christensen, blev den i 1931 solgt til Københavns Kommune.

I 1960 blev bygningerne overtaget af Statens Levnedsmiddelinstitut.

»Det gamle Gladsaxe« forsvinder

Et mørkt kapitel i Gladsaxes fredningshistorie er Fredningsstyrelsens rolle i forbindelse med diskussionen om Det gamle Gladsaxe i 1980-81. Kommunen anmodede Fredningsstyrelsen om en vurdering af værdien og bevaringsmulighederne for resterne af landsbyen Gladsaxe omkring kirken og branddammen.

I rapporten fra Fredningsstyrelsen hedder der bl.a., at »der endnu er enkelte bygninger, der klart har en bygningshistorisk interesse i relation til den gamle landsbybebyggelse«, og det siges videre, at det »formentlig ikke vil volde særlige vanskeligheder at inkorporere« de bevaringsværdige ejendomme i den nye bebyggelse.

De huse, der peges på, var alle stråtækte – fire ialt: »Marthas Hus« på Gladsaxe Skolevej, »Cykelsmedens Hus« på Gladsaxe Møllevej, vinkelret på vejen, ud for Provst Bentzons Vejs udmunding, den gamle ladebygning til degnegården bag Gladsaxe Mejeri og »Gedebukkemandens Hus« ved indkørslen til havekolonien »Carl Nielsens Minde«.

De tre førstnævnte huse blev taget ned med henblik på senere genopførelse ved Gedebukkemandens Hus, hvor et område blev reserveret i lokalplanen. – Nu ser det imidlertid ud til, at materialerne helt eller delvis er gået til – og Fredningsstyrelsens indsats forgæves.

En bronzealderhøj blev bevaret

Med naturfredningsloven af 7.5.1937 blev alle jordfaste fortidsminder automatisk fredet.

For Gladsaxes vedkommende var det på høje tid, idet det havde været småt med respekten for minder fra fortiden – og loven blev da også gennemhullet i de

Fig. 2. »Marthas Hus« på Gladsaxe Skolevej, der forsvandt totalt, da resterne af det gamle Gladsaxe blev udraderet i 1982 for at gøre plads for det nye byggeri »Ved Branddammen«. Til venstre lå Frederik den Fjerdes Rytterskole fra 1728, til den brændte i 1939. Foto 1980.

Fig. 3. »Gedebukkemandens Hus« på Gladsaxe Møllevej står ene tilbage – sammen med kirken – som minde om landsbytidens Gladsaxe. Det var et »jordløst hus«, der hørte til nabogården »Toftegård«, på hvis jorder bl.a. havekolonien »Carl Nielsens Minde« ligger. Foto ca. 1980.

Fig. 4. »Garhøj« På Holmevej i Søborg er en bronzealderhøj – og en af de få, der er bevaret frit tilgængelig for offentligheden. Den blev fredet i 1934 efter initiativ fra de lokale grundejere. – I mere end et halvt århundrede har den været rammen om populære møder og fester. Foto 1986.

kommende år. Men vi har også et eksempel på, at det private initiativ var kommet lovgiverne i forkøbet.

Det var »*Garhøj*«, Holmevej 9-11, på Grønnemosegårds grund. Da gården blev udstykket i 1918, friholdt udstykkeren, malermester N.A. Nielsen, højen og et areal udenom, som blev overladt til Grundejerforeningen. Her blev der indrettet et lille offentligt anlæg, som bl.a. siden 1924 blev rammen om de berømmelige Garhøj-fester, som samlede både navnkundige talere og store deltagerskarer.

Siden købtes yderligere jord til anlægget, som det imidlertid blev vanskeligt for grundejerne selv at klare økonomisk, men kommunen var ikke interesseret i at overtage det. I 1934 sørgede Grundejerforeningen Grønnemosegård og Søborg Grundejerforening for, at hele området blev fredet. Det er en traditionel bronzealderhøj (fra 1.500 – 500 fvt.), der har dimensionerne 3,25 x 18 m, men desværre er højen stærkt afgravet mod nord.

Da Gladsaxe Kommune endeligt accepterede at overtage området i 1940, sørgede man lynsnart for, at der dispenseredes fra fredningsbestemmelserne, hvorefter der opførtes en række aldersrenteboliger umiddelbart op til det fredede oldtidsminde! – En »lidt gnieragtig idé«, som der står i Gladsaxe Bogen II.

Fig. 5. »Kirsebærhøj« ligger i baghaverne til dobbelthuset Ærtemarken 89 og 91. – En sjælden attraktion for beboerne, men i strid med lovgivningens intentioner utilgængelig for offentligheden. Foto 1986.

Kæmpehøj ved terrassen

Garhøj blev altså bevaret – trods alt. Men ellers har både den mere og mere intense opdyrkning af landbrugsjorderne og senere den bymæssige udvikling begrænset antallet af oldtidsminder i Gladsaxe Kommune stærkt – som overalt i landet. Ældre kilder nævner op til en snes kæmpehøje og dysser, mens vi i dag kun har seks bevaret.

På Mars Allé, ud for Bakkedraget, lå der en gravhøj, »*Rævehøj*«, som oplevede en kortvarig fredning, idet den allerede blev frigivet til byggegrunde i 1941.

To andre høje, »*Espehøj*« på Gladsaxe Møllevej 159 A og B, og »*Kirsebærhøj*« på Ærtemarken 89 og 91, er blevet bevaret, men ligger begge i private haver til to dobbelthuse, hvor beboerne har oldtidsminderne umiddelbart op til deres terrasser.

Fredningsnævnet afsagde den 25. februar 1939 en kendelse, der gik ud på, at »der omkring de to gravhøje udlægges et areal af fem meters bredde, som er unddraget fra bebyggelse og yderligere beplantning, dog at det frie areal ud for den offentlige vej skulle have en bredde af ti meter og eventuelt være vifteformet«.

Da ejeren, en revisor på Frederiksberg, ankede kendelsen, blev den af over-

Fig. 6. Interiør fra Aldershvile omkring år 1900, da slottet med den 56 tønder land store park ejedes af familien van der Aa Kühle. Fra opførelsen først i 1780'erne – og til slottet i juni 1909 brændte – havde det fjorten ejere. Parken med den maleriske ruin blev overtaget af Gladsaxe kommune og åbnet for offentligheden i 1928.

fredningsnævnet ophævet samme år den 18. november! – For Kirsebærhøjens vedkommende blev der givet tilladelse til udstykning i 1954, »dog intet skel over højen«, hvilket altså heller ikke er blevet respekteret.

To dysser

I udkanten af Hareskoven, lige ved Skovbrynet Station og skovløberhuset »Sandskredhus«, ligger der en anselig *langdysse.*

På et skilt, opsat af Statsskovbruget ved foden af dyssen, hedder det bl.a. »Fra yngre stenalder (3.000 – 1.500 fvt.), omsat med store randsten, rummer et antal stensatte gravkamre med store dæksten. Har desuden været anvendt til begravelser gentagne gange gennem langt tidsrum«.

Langdyssen har oprindeligt været meget længere, end den er nu, idet en betydelig del af dens sydlige ende er blevet sløjfet i forbindelse med Slangerupbanens anlæg. Den har således været en af de største og længste langdysser herhjemme.

Den består af en aflang jordhøj, der er 55 meter lang, 8 meter bred og 2 meter høj. Af de randsten, der antagelig har været hele vejen rundt langs højens fod, er der kun seks tilbage. Selve dyssen består af fire bæresten og en dæksten.

Ved Gladsaxe Møllevej, mellem Trafikpladsen og Østmarken, findes et fritliggende *dyssekammer*, hvor kun de fire bæresten er tilbage. Gravrummet er 1,5 x 0,5 meter.

Da industrikvarteret blev anlagt, kom dyssekammeret til at ligge lige i et skel, og der foreligger en kendelse i 1951 om, at en frizone på ti meter omkring højen skal respekteres. I 1954 forsøgte man at få ophævet fredningen, men det blev afslået.

I dag er der adgang til dyssekammeret gennem indkørslen til haveforeningen »Voldly«, umiddelbart op til Trafikpladsen.

Genbrugshøj – i 2000 år

Også »*Sneglehøj*« mellem Turbinevej og Motorringvejen har i tidens løb lidt overlast, men har overlevet – også selv om kommunen i 1962 forsøgte at få ophævet fredningen i forbindelse med de store vejanlæg og industrikvarteret på Grønnegårds og Mørkhøjgårds jorder.

Også Sneglehøj blev fredet i 1938 i en omkreds af 10 meter mod bebyggelse og beplantning. Hvilket altså gælder endnu.

Det kan man ikke sige om den sidste i rækken – »*Rævehøj*« – ved Tobaksvej, mellem Maskinvej og Gladsaxe Skole. Den blev først fredet i 5 meters omkreds, hvilket senere blev indskrænket til 2 meter.

Men i 1954 var det slut. Rævehøj blev »frigivet« den 11.12.1954 for at gøre plads for industribyggeri. Men hvis man i denne forbindelse kan tale om »held i

uheld«, så var det et lyspunkt, at specialister fra Nationalmuseet under ledelse af museumsinspektør C.L. Vebæk udgravede den, og at den indeholdt værdifuldt gravgods fra flere perioder (se årsskrift fra Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, 1980, hvor Vebæk skriver detaljeret om udgravningen af Rævehøj i 1955: »En Gravhøj i Gladsaxe med mange Begravelser fra Sten-, Bronze- og Jernalder«).

Vebæk konkluderer, at »selvom man som Arkæolog gerne en anden Gang vilde udgrave en saadan Høj, saa haaber jeg faktisk ikke, at dette kommer til at ske i Gladsaxe, ... hvor vi saa vidt gørligt maa søge de endnu eksisterende Fortidsminder i Kommunen bevaret for Eftertiden«.

Men udgravningen af Rævehøj i 1955 viste, at det var lidt af en »genbrugshøj«, der var tale om, idet det kom for en dag, at der var begravet ikke mindre end 20 personer i 15 begravelser, der strakte sig fra yngre stenalder – ca. år 1.800 fvt. – til ældre bronzealder – år 200 – så gravhøjen har været benyttet igennem to tusinde år.

Fra ældre bronzealder fandt man bl.a. en ragekniv, en tatovernål, et halvt meter langt sværd, en bælteplade af bronze og fra stenalderen pilespidser og flintdolke, ligesom der var flere sten med skåltegn, kister, urner, skeletrester osv.

Aldershvile Slotsruin – borgerne vandt

Det fortidsminde, der har stået mest blæst om, er Aldershvile Slotsruin, der blev fredet som »jordfast fortidsminde« i 1971 efter en voldsom offentlig debat, hvor flertallet i Gladsaxe Kommunalbestyrelse fik en »næse« af Rigsantikvaren og Kulturministeren, der gennemførte fredningen på trods af kommunen.

Gladsaxe Kommunalbestyrelse vedtog den 10.3.1969 med 12 stemmer mod 6, at slotsruinen skulle væk, og efter valget i 1970 vedtog man nok engang – den 21.6.1971, men nu med 17 stemmer mod 7 – at ruinen skulle væk, resterne overdækkes med jord og arealet beplantes. – Til mindretallet hørte både daværende borgmester Erhard Jacobsen og hans efterfølger Tove Smidth.

I 1961 dannedes et borgerinitiativ, »Komitéen til Aldershvile Slotsruins bevarelse« efter initiativ af senere kommunalbestyrelses- og folketingsmedlem Birgit Fjelde, hvorefter der i løbet af få uger indsamledes 3.318 underskrifter mod nedrivningen. – Og i 1971 stiftedes »Aldershviles Venner«, der bl.a. samlede penge ind ved salg af Ib Spang Olsens og Nulle Øigårds tegninger af slotsruinen.

Kontakt mellem fortid og nutid

I et brev til Gladsaxe Kommune fra Fortidsmindeforvaltningen den 29.7.1971 skriver rigsantikvar P.V. Glob, at ifølge § 48 i naturfredningsloven af 1969 er alle synlige ruiner af fortidsminder beskyttet. – »Aldershvile Slotsruin er på sin plads

et værdifuldt fortidsminde for en egn, hvor de skiftende tider kun har efterladt sig sparsomme spor. Jeg må derfor betragte ruinen som beskyttet af naturfredningslovens § 48, hvilket indebærer, at ruinen ikke må sløjfes eller ændres ...«

Afgørelsen kunne indbringes for Ministeren for kulturelle Anliggender, hvilket Gladsaxe Kommune gjorde i en længere redegørelse den 24.8.1971. Her fremstilles både flertallets og mindretallets synspunkter. – Men Ministeriet meddeler den 2. november 1971, at man »ikke har fundet anledning til at omgøre Rigsantikvarens påklagede afgørelse«!

I et bilag fremsender Kulturministeriet en udførlig udtalelse fra Fortidsmindeforvaltningen, der motiverer fredningen. Aldershvile, der blev bygget i 1780'erne, var indtil branden i 1909 en af de nobleste lystgårde i Københavns omegn – bygget i streng empire-stil af den franske arkitekt Joseph Guione.

»Afgørende for rigsantikvaren i den foreliggende sag«, hedder det, »er den vægt, der må lægges på det forhold, at ruinen på en håndgribelig måde formidler kontakten mellem fortid og nutid på et sted, hvor sporene efter fortiden næsten ganske er udslettet af den bymæssige udvikling. Bevares ruinen, kan et bredt publikum på en anskuelig måde få et indtryk af et fortidigt miljø og få en fornemmelse af de ændringer, landskabet har været udsat for gennem tiderne.«

Efter den definitive fredning stod så problemet om bevaring og omkostningerne. Kommunen var imod enhver form for engagement, men dels var der pengene, som »Aldershviles Venner« havde indsamlet, og dels var der mulighed for at få statsstøtte til arbejdet, der blev udført som arbejdsløshedsprojekt. Sikringen gennem et indre stålskelet og restaureringen af det mest medtagne murværk blev udført i årene 1973-76.

I august 1974 skrev Fortidsmindeforvaltningen bl.a. til Gladsaxe Kommune: »Aldershvile-ruinen er et af de sidste synlige minder om en svunden tid i Gladsaxe Kommune og udgør et væsentligt indslag i den store kommunale park. I en lang række andre tilfælde er der opnået en rimelig byrdefordeling mellem statslige og lokale myndigheder med hensyn til opretholdelse af vore jordfaste fortidsminder. Som ovenfor omtalt er der nu fra statslig og privat side ofret godt 130.000 kr. på Aldershvileruinens bevaring. Fortidsmindeforvaltningen skal herved indstille til kommunalbestyrelsen at bevilge de resterende ca. 150.000 kr., idet Fortidsmindeforvaltningen for sit vedkommende kan tilbyde at afholde omkostningerne til arbejdets ledelse.«

Dette brev er aldrig blevet besvaret.

Svenske Vold

I 1982 fredede »Svenske Vold«, der ligger i Hareskovens sydligste del, lidt øst for grænsen mod Værløse, ud til Skovdiget, over for Skovkæret/Langemosevej.

Det er et større anlæg, der dækker ca. 3 hektar. Området, der er kendt som »Lejrens indelukke«, er omgivet af en 400 meter lang jordvold, der er en halv meter høj og 1,5 meter bred. Den foranliggende grav er en meter bred. Vest for voldanlægget ligger på et højere liggende plateau et område, der kendes som »Lejrens bakke«.

Her havde to svenske bataljoner deres lejr under Svenskekrigene midt i 1600-tallet, hvor de fældede store skovarealer og hærgede omegnen.

Ved Svenske Vold har man fundet flere hestesko af en speciel type, som kaldes svensk, men stammer fra Tyskland, hvor svenske militærbeslagsmede har stiftet bekendtskab med den. Yderligere har man på området fundet sodsværtede sten fra de svenske soldaters bålpladser og store mængder hjortetalg, som blev brugt af tropperne til indsmøring af seletøj og støvler.

Voldanlægget, der gennemskæres af Hareskovbanen, »må ikke fjernes, flyttes, ændres eller beskadiges ved gravning, pløjning, bebyggelse eller henkastning af jord, sten og affald eller på nogen anden måde forstyrres.«

Hareskoven – Fredskov siden 1805

Længe før begrebet naturfredning i moderne forstand opstod, gennemførtes i 1805 en fredskovsforordning, hvorefter Danmarks efterhånden meget reducerede bestand af skove reddedes for eftertiden. Det var især to af enevældens fremsynede embedsmænd, Carl Christian von Gram (1703-1780) og den tyskfødte Johan Georg von Langen (1699-1776), der som overjægermestre ved de kongelige skove fik gennemført, at man i 1700-og 1800-tallene bremsede den nedbrydning af landets skove, der havde været i gang i mere end tusinde år.

Man havde hugget løs til husbygning, opvarmning osv., til markjord og gærder, ligesom skovene hærgedes af dyr, der huserede overalt.

I Hareskoven ses flere eksempler på den langsigtede genopretning af skovene, som blev iværksat af bl.a. von Langen, der kom til Danmark i 1763. Han gennemførte systematiske inddelinger af skovene og lagde vægt på stor variation med blandingskulturer efter formål og sted – med rækkevis plantning af bøg og rødgran, bøg og lærk, eg og ahorn, foruden birk, el, elm, avnbøg, ædelgran og skovfyr.

Frederik den Femte underskrev den 23. juni 1763 på Fredensborg Slot et reskript, kontrasigneret af Carl Christian von Gram, hvorefter man gik i gang med skovbeskyttelse, der førte til den generelle fredskovsforordning af 1805.

1805 er således året for vor første fredning. I Store Hareskov ligger kun knapt en tredjedel i Gladsaxe, mens det meste af Østerhegn (mellem Frederiksborgvej og Bagsværd Sø) ligger i Gladsaxe Kommune, ialt ca. 160 ha. Hele Hareskoven ejes af staten og administreres af Skovstyrelsen.

Aldershvile Gods solgte sin part af Østerhegn til staten i 1866 (ca. 37 ha), men endnu kan man se stendiget i skoven, der markerer det gamle skel mellem Aldershvile og statsskoven.

I Østerhegn fældedes i 1896-97 de sidste store ædelgraner fra von Langens tid. De blev brugt som tømmer til tagkonstruktionen ved bygningen af Københavns Rådhus. I de tre »kobberdamme« (lige bag rostadion) var der tørveskær, da området hørte under Aldershvile, der også havde et teglværk i skovens udkant. Det lå, hvor rostadions parkeringsplads ligger i dag – op til villavejen Skovbrynet. Højnæsbjerg (48 m. o.h.) har siden Slangerupbanens åbning i 1906 været et populært vintersportssted.

Smør- og Fedtmosen's 198 vilde planter

I et brev fra forsørgelsesforstander Chr. Pedersen, der var et fremtrædende socialdemokratisk medlem af Gladsaxe Sogneråd i årene 1921-37, blev det foreslået i foråret 1937, at Fredningsnævnet for Københavns amtsrådskreds overvejede at søge fredet »de ved grænsen mellem Gladsaxe og Herlev kommuner beliggende moser, kaldet Smør- og Fedtmosen«.

Gladsaxe Sogneråd støttede sagen i juni 1937, og Danmarks Naturfredningsforening anbefalede forslaget ud fra såvel byplanmæssige som naturvidenskabelige hensyn og foreslog yderligere, at man inddrog det mellem moserne beliggende landbrugsareal i fredningsområdet.

Ved gentagne besigtigelser af moserne og det mellemliggende landbrugsareal fik Fredningsnævnet »et klart og tydeligt indtryk af dette områdes særprægede natur og skønhed, hvis bevarelse for almenheden i dets nuværende tilstand er af overordentlig betydning og værdi«.

Også i forbindelse med planerne for Københavnsegnens grønne områder og de dertil hørende projekterede stianlæg (bl.a. ved den planlagte »parkvej« eller »Borups Allés forlængelse« – Hillerødmotorvejen, der blev åbnet på det første stykke i 1949) ville det være af værdi at få reddet Smør- og Fedtmosen fra yderligere udstykning og bebyggelse.

Ifølge kendelse af 8. juli 1943 gennemførtes der en såkaldt »status quo«-fredning, hvorefter »arealerne fredes således, at tilstanden på dem ikke må forandres, men at de udelukkende skal kunne udnyttes på samme måde som hidtil«.

Derfor blev det forbudt at opføre bygninger af enhver art, herunder drivhuse, mistbænke, boder, skure eller anbringe andre indretninger, der kan virke misprydende, derunder ledningsmaster o.l. Man må heller ikke ændre ved beplantningen, opfylde vandhuller eller anlægge veje og stier.

Disse strenge bestemmelser for området har givet anledning til mange stridig-

Fig. 7. Høje Gladsaxes store friarealer – ialt op mod halvandet hundrede tønder land – blev fredet i 1969 som en offentlig naturpark. Den falder smukt sammen med friarealerne ved Gyngemosen og Utterslev Mose.

heder med sommerhusejerne, som har »friseret« deres haver og opført ulovlige tilbygninger. Gladsaxe Kommune har imidlertid udnyttet sin forkøbsret, så der nu kun er nogle få private grunde tilbage.

Arealet, der dækker op mod 180 tønder land, omfatter ca. en tredjedel mark, mens resten fordeler sig på rørskov, eng- og kærmose, pile-, elle-, birke- og tjørnekrat samt vandareal – ca. 10 procent. Meget er gamle tørvegrave, idet tørvegravning var en væsentlig indtægtskilde for bønderne på egnen helt op i vort eget århundrede.

Kyndige folk har fundet frem til, at der er ikke mindre end 198 forskellige vilde planter i Smør- og Fedtmosen, som må betegnes som en enestående gevinst for miljøet i Gladsaxe og omliggende kommuner.

Høje Gladsaxeparken

Der har været mange planer for udnyttelse af de store arealer ved Høje Gladsaxe

– bl.a. med lav bebyggelse, der dækkede det meste af arealerne ned mod motorvejen. Det endelige byggeri koncentrerede imidlertid byggeriet på arealerne mod Gladsaxevej, hvor man så til gengæld byggede i højden – hen over jorder fra Lundegård, Hyldegård og Gyngemosegård (der lå i Mørkhøj).

Derved sikredes der store friarealer, som dækker op mod 150 tønder land. – Allerede i 1947 var der fredet et mindre areal til stianlæg i Gyngemosen langs motorvejen på Enghavegårds, Gyngemosegårds og Hyldegårds jorder, og i 1969 frededes de øvrige ubebyggede arealer ved Høje Gladsaxe, der skulle »udlægges som offentlig, tilgængelig, fredet park, hvis karakter skal være i naturlig sammenhæng med de tilstødende parkområder i Utterslev Mose og Gyngemosen.« – Utterslev Mose, der ligger i Københavns Kommune, blev fredet i 1938.

Genforeningshøjen

På et areal mellem Bagsværd Hovedgade og nuværende Hillerødmotorvej, hvor vejene krydses af Ring IV, lå der tidligere et grønt område med en udsigtshøj, der blev fredet i 1948 i forbindelse med det planlagte stianlæg langs motorvejen.

Senere, da vejanlæggene blev mere konkret udformet, ophævede man fredningen. Det var i 1965, hvor Ring IV blev udvidet, men det blev en betingelse, at et areal ved Bakkegården blev udlagt som grønt område, og at »Genforeningshøjen« blev retableret, så den nye høj – på hjørnet af Ring IV og Bagsværd Hovedgade – blev af samme højde og nogenlunde samme udstrækning som den gamle.

Genforenings-stenen er en granitsten fra oldtiden, der blev rejst den 20.11.1920 og afsløret på genforeningsdagen.

Gladsaxe Fort

I 1951 blev der tinglyst en række bestemmelser i forbindelse med anlægget af »parkvejen« (Hillerødmotorvejen), der fredede en del af Gladsaxe Fort (der ligger i en trekant mellem Ring III, Motorring III og Hillerødmotorvejen – på den gamle præstegårdsjord).

Fortet, der var en del af Københavns landbefæstning, blev opført i årene 1892-93. Siden staten solgte det i 1922, har det haft en omtumlet skæbne, bl.a. var der bryggeri i årene 1927-40, ligesom der har været mange fantasifulde planer for udnyttelsen af det ca. 5 tønder land store areal – bl.a. til villaudstykning med op til 62 parceller.

I fredningsbestemmelserne blev der imidlertid fastlagt en række begrænsninger, der tilsigter at bevare karakteren og udseendet af de på ejendommen beliggende fæstningsværker og de tilstødende friarealer.

Gladsaxe Kommune overtog fortet i 1971, hvorefter det blev restaureret og overladt til Hjemmeværnet i 1983. Friarealerne med græs og krat er offentligt tilgængelige med adgang fra Batterivej.

Fig. 8. Bagsværd sø set fra luften mod nord, i august 1953. I forbindelse med anlægget af »amtets ydre ringvej« (Ring IV, Bagsværdvej) under anden verdenskrig fredede et areal på søens sydside. Efterhånden er der frilagt så meget, at der er friarealer hele vejen langs søbredden. Til venstre ses vejen Skovbrynet, hvor der i 1937 fredede en stribe op til skoven, og til højre ses Nybrogårds gartneri og Radiomarken, hvor Gladsaxes nyeste fredning er under forberedelse. Foto 1953.

Bagsværd Søpark

I forbindelse med anlægget af den nye Bagsværdvej (Ring IV) fra Bagsværd Hovedgade mod Lyngby fredede i 1952 et areal på ca. ti tønder land mellem Ringvejen og Bagsværd Sø.

Formålet var at sikre den frie udsigt over Bagsværd Sø, hvorfor fredningsmyndighederne »til enhver tid kan forlange den på arealet stående beplantning nedskåret, således at den frie udsigt fra Ringvej B 4 over Bagsværd Sø ikke hindres«.

Efterhånden har Gladsaxe Kommune helt eller delvis overtaget grundene ned til søen og anlagt »Bagsværd Søpark«, der giver fri adgang for spadserende hele vejen langs søbredden.

Samme intentioner ligger bag en fredning i 1950 af »stianlæg nr. 7«, der går langs Lyngby Sø fra Folkeparken på Lyngby-siden ved Viggo Stuckenbergs Vej/

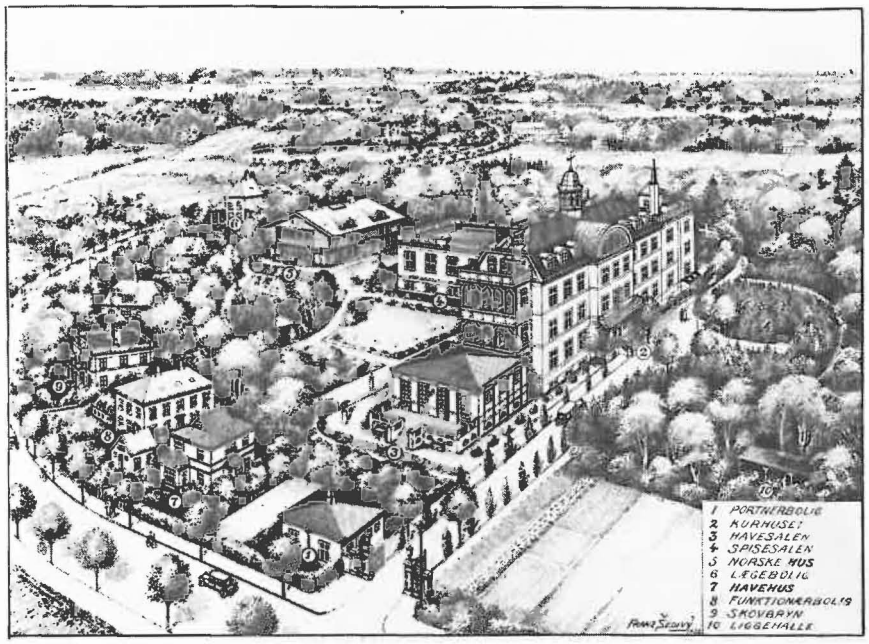

Fig. 9. Hareskov Kuranstalt indviedes den 11. april 1908 og saboteredes den 7. oktober 1943. På ruinerne opførtes 1958-59 Hareskovbo, men funktionærboligen (nr. 8) overlevede og rummer i dag Hanna-skolen. Byggeriet var et mondænt foretagende, der annoncerede med sin beliggenhed, på Skovvej, senere Skovalléen 20-26: »Smukt og roligt i naturrig, sørig skovegn« – I baggrunden »Haraldsgave« på højre side af vejen – lige over for Nydam, der blev fredet i 1951.

Chr. Winthers Vej og videre for foden af Kongshvilebakken i Gladsaxe til Nybro.

Også her skal den frie adgang og udsigt sikres gennem forbud mod at opføre bygninger og beplantninger, der kan hindre den frie udsigt over søen.

Aldershvile Villakvarter

I Aldershvile-kvarteret er der foretaget tre mindre fredninger, der skulle bidrage til at sikre stedets landskabelige præg.

Allerede i 1937 fredede en stribe langs vejen Skovbrynet, der i en bredde af 30 meter skal friholdes for bebyggelse, så den frie udsigt mod skoven sikres. Ligesom man for enden af vejen, mod Bagsværd Sø skal lade et areal på 2.500 kvadratmeter være åbent for offentligheden, så den frie udsigt over søen sikres. Arealet skal henligge som græsmark, der vedligeholdes af kommunen.

Nydam – også kendt som Sommersøen – mellem Skovalléen og Skovbrynet blev fredet i 1951. Søen, der er »meget smukt beliggende og ved sin ejendommelige form af stor skønhed«, var ved at blive truet med delvis opfyldning.
Derfor blev det bestemt, at det er forbudt at sænke vandstanden ved afledning, foretage opfyldning eller på anden måde gøre indgreb i søens nuværende tilstand.

I anledning af at Fredningsnævnet i 1953 gav tilladelse til opførelse af et to-etages hus på daværende Aldershvilevej 205 (nu Slotsparken), måtte ejeren forpligte sig selv og alle efterfølgende ejere til at erklære, »at det i ejendommens sydvestlige hjørne eksisterende krat af ungbøg ikke må fældes uden Fredningsnævnets tilladelse«.

Radiomarken

Den største landvinding på naturfredningsområdet i de senere år er den igangværende fredning af »Radiomarken« – dvs. det meste af Nybrogårds jorder, hvor det store masteanlæg ved Lyngby Radio (der trods navnet altid har ligget i Gladsaxe) tidligere lå.

Formålet er at bevare området som ellesump og græsslette og at skabe sammenhæng med de tilgrænsende fredede områder ved Bagsværd Sø.

Arealet, der ligger mellem Bagsværd Sø og Bagsværd Møllevej (der nærmest er en sti), omfatter ca. 60 tønder land, hvor Post- og Telegrafvæsenet havde planer om at opføre en administrationsbygning til ca. 800 mennesker.

Nu skal fredningsbestemmelserne sikre Radiomarken som et naturområde med offentlig adgang, hvor ellesumpen skal bevares i sin nuværende karakter, og græsarealerne med de selvsåede tjørne skal kun slås én gang om året. Det foreslås, at syrenerne fjernes, da der er tale om en fremmed træart. Stinettet bevares med de trådte naturstier, der findes i dag, fremfor anlæggelse af faste stier.

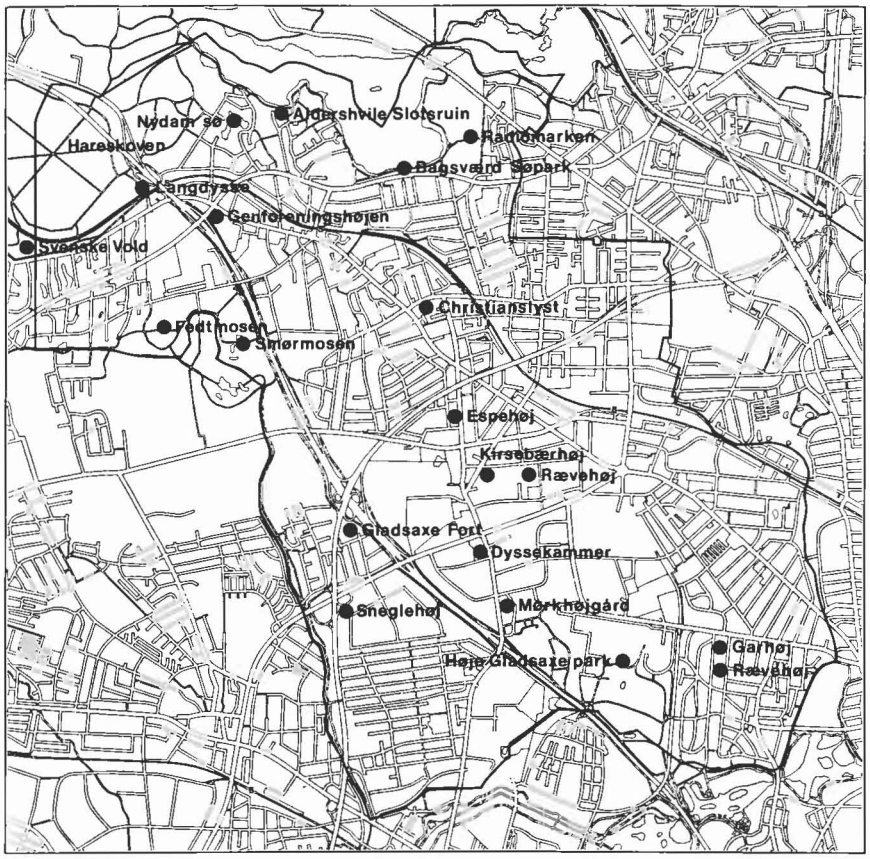

Oversigt over fredninger:

Bygninger
1. *1950 - 7a - Mørkhøjgård (6+7, Mö. + 14 Gdx.)*

Fortidsminder:
1. *1934 - 4gq Buddinge - »Garhøj«, Holmevej.*
2. *1937 - 2cb Buddinge - »Rævehøj«, Mars Allé, ophævet 1941.*
3. *1937 - 21n,o+q, Gladsaxe - »Espehøj«, Gladsaxe Møllevej.*
4. *1937 - 11br, Gladsaxe - »Kirsebærhøj«, Ærtemarken.*
5. *1937 - 62a, Bagsværd - Langdysse v. Skovbrynet.*
6. *1937 - 14v+x, Gladsaxe - Dyssekammer v. Trafikpladsen.*
7. *1937 - 23n, Gladsaxe - »Rævehøj«, Maskinvej, ophævet 1955.*
8. *1937 - af 7a, Mørkhøj - Sneglehøj, Turbinevej.*
9. *1971 - 14 bt, Bagsværd - Aldershvile Slotsruin.*
10. *1982 - 62a, Bagsværd - Svenske Vold, Hareskoven.*

Natur:
1. *1937 - 14bp m.fl., Bagsværd - Stribe langs Skovbrynet.*
2. *1943 - Smør og Fedtmosen.*
3. *1947 - 1a + 10a, Mørkhøj - Stianlæg i Mørkhøj.*
4. *1948 - 5bi, 5cæ, 19v, Bagsværd - Genforeningshøjen, ophævet 1965.*
5. *1950 - 13ba, m.fl., Bagsværd - Sti langs Lyngby sø ved Kongshvilebakken.*
6. *1951 - 1d, Gladsaxe - Gladsaxe Fort.*
7. *1951 - 14s, Bagsværd - Nydam, Sommersøen.*
8. *1952 - 7 df, 10 dm, mfl. Bagsværd Søpark.*
9. *1953 - 14 yi, Bagsværd - Træer og Krat.*
10. *1969 - 5a m.fl. Buddinge - Høje Gladsaxeparken.*
11. *1969 - 11 a m.fl. Bagsværd - Radiomarken.*

Fig. 1. Som overalt i landet prægede besættelsen også i livet i Gladsaxe. Her ses tyske soldater på march mod syd ad Bagsværd Hovedgade ud for nr. 146-54, der hvor Bagsværd Torv senere kom til at ligge.

Læge blandt venner og fjender

– tilværelsen under besættelsen, hvor en læge måtte efterleve sine forpligtelser og idelig være på vagt

Af *Kaj R.O. Jørgensen*

Den 9/4 1940 var jeg paa Sygebesøg Kl. 4 om Morgenen. Det var en dejlig, stille Foraarsmorgen. Jeg kom hjem og gik i Seng, og lidt senere hørte jeg halvt i Søvne Larm fra Flyvemaskiner, som jeg syntes fløj meget lavt. Ret kort efter kom min Hustru og fortalte, at min Søster havde telefoneret og meddelt, at Tyskerne havde besat Danmark. Da jeg ikke kunde gøre noget fra eller til, lagde jeg mig til at sove videre, men en Times Tid senere stod jeg op og gik ned paa Hovedgaden, hvor jeg mødte min Nabo, den lokale Politibetjent Georg Klein i fuld Uniform og med Pistol i Bæltet. Han sagde med et lidt bittert Smil, at han havde faaet Ordre til at samarbejde med Tyskerne. Klein blev efter Besættelsens Ophør Politiassistent i Lyngby. Under Besættelsen gik han »under Jorden« og deltog i Modstandsbevægelsen. Paa et Tidspunkt dukkede han op hos mig og tilbød mig Skydevaaben – frit Valg af den Samling, han havde med – men jeg mente, at jeg klarede mig bedre uden Besiddelse af Skydevaaben.

Resten af Dagen lyttede vi til Orientering i Radioen og forberedte Mørklægning.

Den første Tid mærkede vi i øvrigt ikke meget til Besættelsen udover Synet af Militærkolonner og Regimenter med syngende Soldater. Vi fik Rationering ogsaa af Benzin. Jeg fik en Meddelelse om, at jeg var fritaget for Tjeneste som Militærlæge, da jeg skulde være Cheflæge for Nødhjælpsstation Nr.7 (som i øvrigt aldrig blev oprettet). Som en af de sidste lykkedes det mig at faa fat i et »Ruder Es«, en Standard til at sætte paa Bilen, og som respekteredes af tyske Vagtposter. Standarden tilkendegav, at man hørte til Sundhedsvæsenet. Udleveringen af disse Standarder blev stoppet, vistnok af Tyskerne. I lang Tid havde jeg ingen Problemer og passede min Praksis, men efterhaanden kom jeg ud for forskellige Hændelser. Datoer husker jeg ikke mere.

Fig. 2. Folkestrejken 30.6 - 3.7. 1944 prægede gadebilledet også i Gladsaxe. Her en barrikade (for at hindre tyskernes gennemkørsel) på daværende Buddinge (nuværende Søborg) Hovedgade ud for rådhuset. Kontorvej ses til venstre i billedet.

Husbesøg med overraskelse

En Aften blev jeg og min Hustru inviteret ud hos en af mine Patienter, en Kunstmaler. Jeg skulde vælge et Maleri, for hvilket Betalingen efterhaanden skulde udlignes med Honorarer for Lægehjælp. Ved Ankomsten gik Radioen paa Kortbølge og var noget utydelig. Jeg spurgte, om der var nyt fra London, men fik Svaret: »Nej her lytter vi til Hamburg«.

»Stemmen fra Hamburg« skulde tilhøre en af mine tidligere Patienter, der havde boet i Ejendommen, hvor vi bor. Vi spillede Tennis sammen. Han var før Besættelsen overordnet Officer i Værløselejren, hvor min Hustru og jeg af ham blev inviteret til Officersbal sammen med ham og hans Hustru. Begge var kultiverede og sympatiske, og jeg fatter endnu ikke, at han blev »Overløber«.

Et Par Dage efter Besøget hos Kunstmaleren, blev jeg kaldt til Fødsel hos en anden Patient. Da Fruen var under Narkose, var jeg temmelig aabenmundet med Hensyn til patriotiske Følelser, da jeg fik et Albuestød af Jordemoder, Fru Anna Jensen, der med et Nik henledte min Opmærksomhed paa en Bogreol, hvor Hitlers Bog »Mein Kampf« stod. Da jeg den følgende Dag tilsaa Barselspatienten, kom Kunstmaleren forbi og hilste med opstrakt Arm og »Heil Hitler«. Faderen til det nyfødte Barn var Redaktør for »Det nye Europa«, og i dette var der Indlæg af Kunstmaleren.

Fig. 3. En tilsvarende lidt solidere barrikade ved Bagsværd Hovedgade 119. Til venstre i billedet ses den karakteristiske bygning, i mange år kendt som »Tobakshjørnet«, nu Jyske Bank.

En Dag var jeg paa mine Sygebesøg, og min Hustru kontaktede mig pr. Telefon hos en af mine Patienter og sagde, at man havde anmodet om Besøg til et febrilt Barn. Da det var i umiddelbar Nærhed, tog jeg direkte derhen og blev modtaget af en tysk Officer, der smældede Hælene sammen og komplimenterede mig for min hurtige Tilstedeværelse. Det aftaltes, at jeg skulde tilse Barnet de følgende Dage. Det gjorde jeg, da jeg mente, at jeg kunde henvise til »mit neutrale Sindelag«, hvis jeg en Dag skulde komme i Knibe. Officeren hed Schlick. Under et af mine Besøg tillod jeg mig at se i en Skrivebordsskuffe. Der laa en Revolver og en Skrivelse, af hvilken det fremgik, at han var Leder af en Ausfallkommando. Jeg sendte aldrig nogen Regning. Under Besættelsens sidste Dage opholdt han sig paa Skolen i Emdrup og ringede gentagne Gange og bad om at faa en Regning.

En Nat blev jeg kaldt til en af mine Patienter, Kaptajn Herbert Zeemann. Han var umiddelbart før skudt af Nazister. Hustru og Børn løb grædende rundt i Nattøj.

Idømt stuearrest af Hipo

På Grund af manglende Respekt for Tyskerne undlod jeg at forny mit »Ausweis«, men en Dag blev jeg standset i Nørreskoven af en tysk Patrulje, der vilde se mit Ausweis. De oversaa formentlig den forældede Dato og erklærede: »Alles in

Ordnung«. For ikke senere at komme i Vanskeligheder henvendte jeg mig paa Politistationen på Lyngby Raadhus, hvor der sad en tysk Gauleiter og en Hipomand – mit første Møde med »HIPO«. Denne behandlede mig som en uartig Skoledreng og kom med en lang Skylle af Reprimander og Uforskammetheder, hvorfor jeg henvendte mig til Gauleiteren, som imidlertid tilbageviste mig til Hipomanden, der var hvid af Raseri. Han trak sin Pistol og rettede den mod mig. Han sagde, at det vilde tage en Maaned at forny mit Ausweis, og i den Tid havde jeg at holde mig indendørs (»Stuearrest«). Tilfældigvis var min kvindelige Kollega, Ellen Thykjær fra Bagsværd, til Stede, og sagde, at hun nok skulde tage mine Sygebesøg. Jeg tillod mig dog at passe min Praksis som sædvanlig og tog trods Forbudet paa Sygebesøg.

En aften blev jeg ringet op af en Kvinde, der bad mig tage ud til »hendes Mand«, som hun »havde skudt« under et Skænderi. Hun havde faaet en Læsion i Panden, da Manden havde kastet en Flaske efter hende. Hun var flygtet til nogle Bekendte i et Hus et Stykke Vej derfra og bad mig om at komme derhen, naar jeg havde tilset Manden. Parret var mig bekendt, han Dansker der var tyskorienteret og mistænkt for at være Stikker, hun skulde være en »ungarsk Baronesse«. Han havde tidligere været i min Konsultation, og havde dengang angivet at være forlovet med læge Ellen Thykjær's Datter. Dr. Thykjær husede nu og da Dr. Ebba Strandbygaard (Øre-Næse-Halslæge i Lyngby), der var meget aktiv med at hjælpe Flygtninge til Sverige.

Jeg lovede at komme, men inden jeg tog af Sted, anbragte jeg en Staalbakke under Tøjet paa Brystet og ringede til Vagtværnet i Gladsaxe, og der blev sendt flere Folk ud. De laa i passende Afstand omkring Huset og tilkendegav deres Nærværelse ved at blinke med Lommelygter. Det bad jeg dem lade være med for ikke at røbe deres Nærværelse. Jeg gik saa op ad Villatrappen til en aabentstaaende Dør og bankede. En lidt mat Stemme spurgte, hvem jeg var, og da jeg havde oplyst det, fik jeg Lov til at komme ind. Manden sad i en Lænestol og spurgte mig om, hvem der havde tilkaldt mig. Jeg svarede, at det var hans »Kone«, hvorpaa han sagde, at det var ganske unødvendigt, da Skuddet havde ramt Laaret, og ikke var værre, end at han selv kunde klare det. Jeg fik overhovedet ikke Lov til at se, om der var nogen Læsion. Han fortalte saa, at Skænderiet drejede sig om et større Pengebeløb, som han skulde bruge næste Dag, og som hans »Kone« havde taget med sig.

Den mystiske patient

Jeg forlod ham og tog hen til »Baronessen« fulgt af Vagtværnet.
Hun havde en Læsion i Panden. Efter at jeg havde syet Saaret sammen og forbundet hende, spurgte hun mig ud om Manden, og jeg sagde, at han var uden for Fa-

re men var meget opbragt over, at hun havde taget Pengene med sig. Dertil svarede hun »Aah, er det det hele«, hvorpaa hun kom med et tykt Bundt Pengesedler bundet sammen med Sejlgarn og spurgte, om jeg ikke vilde aflevere dem til Manden. Det gik jeg med til. Hun angav, at hun ikke turde tage tilbage til Hjemmet, men ønskede sig bragt til en Adresse paa Østerbro. Den Adresse maatte jeg ikke røbe for Manden. Da der var »Spærretid«, fik jeg Falck til at paatage sig Kørslen. Jeg meddelte Vagtfolkene, at jeg skulde tilbage til Manden, og da jeg kom til Huset, var al Mørklægning fjernet, og Lyset straalede ud fra Vinduerne. Jeg gik op ad Trappen, men samtidig dukkede Manden op ad en Kældertrappe. Han havde en Pistol i Haanden og spurgte, hvad jeg vilde. Jeg gav ham Pengesedlerne, hvorpaa han sagde, at det var i Orden, og gav mig 50 Kr. Paa Spørgsmaalet om hvor hans Kone opholdt sig, svarede jeg, at hun i Ambulance var kørt til en mig ubekendt Adresse. Da jeg forlod Huset, dukkede Vagtfolkene op og spurgte, om de skulde overvaage min Bopæl, men det fandt jeg unødvendigt. Senere paa Natten blev jeg ringet op af Vagtværnet, der spurgte, om man ikke skulde »storme Huset og anholde Manden«. Det fraraadede jeg. »Baronessen« og Manden flyttede kort efter sammen igen.

Den Tanke har strejfet mig, om det hele var Teater, for at undersøge min Holdning.

En Dag – samme Dag, da »Hurtigkarl« blev skudt i Ildkamp paa Københavns Amts Sygehus i Gentofte – blev jeg kaldt til en Patient, der blødte stærkt. Jeg ringede til Amtssygehuset og bad om at faa hende indlagt omgaaende. En Time senere henvendte hendes Mand sig til mig og fortalte, at hun endnu ikke var afhentet og nu var bevidstløs. Jeg ringede atter til Amtssygehuset og spurgte lidt gal i Hovedet, om de ikke havde det rigtigt godt, og de svarede, at det havde de ikke.

Patienten blev derefter hentet omgaaende. Da vi havde spist Middag, foreslog jeg at aflægge Besøg hos mine Forældre i Charlottenlund og paa Vejen tage over til Amtssygehuset for at se, hvordan min Patient havde det. Min Hustru og jeg kom ind paa Operationsgangen paa Afdeling D, hvor jeg talte med min Patient, der var opereret og syntes at have det godt. Det blev mig da fortalt, at man var ved at operere en Frihedskæmper, og jeg bad om at faa Kittel, Hue og Galocher, hvorpaa jeg gik ind og overværede Operationen. Overlæge O. Kapel, som jeg kendte særdeles godt (min Søster var tjenestegørende – senere Oversygeplejerske – paa Operationsgangen) forklarede mig, at Frihedskæmperen var skudt gennem Lever og Mavesæk og næppe vilde overleve sine Læsioner.

Operation under Gestapos overvågen

Under Operationen kom der gentagne Forespørgsler fra Gestapo, der vilde have at vide, hvornaar Operationen var overstaaet. Der blev givet henholdende Svar.

Jeg fik at vide, at min Søster havde fri og var hjemme hos mine Forældre. Jeg gik saa ud til min Hustru, og medens jeg afførte mig Operationstøjet, saa vi fire Mand – en Falckmand, en Portør og to Mænd i Cottoncoat – komme ind paa Operationsgangen. Jeg var huskendt paa Amtssygehuset og sagde til min Hustru, at det var nemmere at gaa ned gennem Kældergangene, da vi saa kunde komme lige ud til min Bil. Det gjorde vi, og det var et Held, for vi undgik derved den Ildkamp, der umiddelbart efter udspandt sig mellem Gestapo og Frihedskæmperne, og hvorunder »Hurtigkarl« blev dræbt.

Men det lykkedes at transportere den opererede Frihedskæmper gennem Kældergangene over til Udkørslen ved Kapellet. Her ventede en Ambulance for at køre ham videre. Da Tyskerne imidlertid var i Hælene, fik man Frihedskæmperen over i en Privatbil, der kørte ham til Sankt Lukas Stiftelsen, hvor han døde i Fred uden at blive torteret af Tyskerne. Ambulancen trak Tyskerne efter sig og kørte ind paa en Villavej, hvor Mandskabet forlod den og forsvandt gennem Haverne. Alt dette fik jeg først at vide Dagen efter af en Falckmand, saa jeg kørte til mine Forældre og havde en hyggelig Aften der.

Da vi skulde hjem, sagde jeg til min Søster, at jeg vilde køre hende til Amtssygehuset for at se hende sikkert inden for Porten. Da vi var ved at køre op mod Indgangen, blev der pludseligt tændt to kraftige Projektører med Lyset rettet mod min Bil. Jeg kørte langsomt et Stykke frem og stillede mig saa ved Siden af Bilen. Der var et Virvar af uniformerede Personer med Skydevaaben og vistnok Haandgranater. En Hipomand kom med Geværet rettet mod mig. Jeg forklarede, at jeg tidligere paa Dagen havde besøgt en af mine Patienter paa Sygehuset, og at jeg nu kørte min Søster, der var Sygeplejerske paa Sygehuset, hjem. Hipomanden optraadte meget provokerende og var synligt nervøs og en meget urutineret Forhører. Jeg valgte at spille Rollen som en af »die dumme Dänen« og svarede kun »Ja« og »Naa«. Han forlangte at se mit Ausweis, som jeg viste ham med Tommelfingeren over Navnet. Han undersøgte Bilen og dens Bagagerum og spurgte, hvor jeg skulde hen, hvortil jeg svarede »hjem«. Jeg fik saa en lang og bøs Belæring om, at jeg kun maatte have Patienter som Passagerer, og hvis jeg kørte med andre, vilde min Benzinration blive taget fra mig. Han vinkede derpaa op mod Indgangen, hvorpaa Projektørerne blev slukket. Jeg bakkede ud paa Kildegaardsvej og kørte hjem. Jeg havde observeret, at min Søster var kommet helskindet ind gennem Porten.

Den næste Dag ringede jeg Overlæge Kapel op og spurgte, om de ikke kunde holde rent i Huset. Svaret var »Cave ora« (Vogter din Tale), hvorpaa han lagde Telefonen paa. Telefonerne blev aflyttet. Samme Dag brækkede en af mine Patienter sin Overarm, og jeg tilbød at køre hende paa Sygehuset. Jeg gik ned paa Afdeling D's Operationsgang og besaa Ravagen efter Skyderiet. Jeg mødte Over-

læge Kapel og fortalte ham bl.a., at jeg havde set de fire Mand, der kom ind paa Operationsgangen, hvorpaa Kapel sagde: »De saa intet. De var her slet ikke i Gaar«.

»Jeg troede, man faldt sammen som en klud«

En Aften, hvor jeg havde sen Konsultation, og Venteværelset var fyldt med Patienter, ringede Husassistenten hos Wolsgaard-Iversen i Slotsparken og anmodede om et Hastebesøg, da Fru Wolsgaard-Iversen laa bevidstløs i Hjemmet. Man havde ringet til Familiens Læge Ellen Thykjær, men hun kunde ikke komme (Hun var blevet advaret). Jeg adviserede mine Patienter og sagde, at jeg nok hurtigt kom tilbage. Da jeg naaede frem til Huset, var alle Skodder, ogsaa for Indgangen, lukket til, men idet jeg stod ud af Bilen, hørte jeg, at der i Huset blev raabt »Hah Artz«. Jeg var nu klar over, at det ikke var et almindeligt Sygebesøg. Hvis jeg satte mig op i Bilen og kørte, vilde jeg formentlig blive skudt (»under Flugtforsøg«).

Jeg valgte at tage min Taske og gik derpaa hen til Døren og ringede paa. Dør og Skodde blev aabnet paa Klem, og Husassistenten spurgte mig, hvad jeg vilde. Jeg svarede, at man havde tilkaldt mig til Fru Wolsgaard-Iversen, der skulde være bevidstløs. Husassistenten svarede, at det kunde hun ikke forstaa, da Fru Wolsgaard-Iversen ikke befandt sig der i Huset. Jeg svarede, at jeg heller ikke kunde forstaa det, men at jeg saa vilde køre hjem igen. Dertil svarede hun: »Det kan De ikke. Gestapo er her.« Døren blev aabnet, og idet jeg gik ind, blev der stukket en Stengun ind i Siden paa mig fra begge Sider. En »Dansker« gik om bag mig og sagde, idet han satte en Pistol i Ryggen paa mig, »Bare fremad«. Jeg blev ført hen foran en civilklædt Tysker (lignede en Skolelærer, bar Briller). Paa hans Spørgsmaal fortalte jeg, hvem jeg var, og dette bekræftedes af »Danskeren« bag mig, idet han sagde: »Det er rigtigt nok, vi kender ham«. Jeg aabnede min Taske, men man var ikke interesseret i dens Indhold, og jeg blev ikke visiteret. Jeg havde altid forestillet mig, at man i saadan en Situation vilde falde sammen som en Klud, men det skete mærkværdigvis ikke, tværtimod reflekterede jeg hurtigt og klart (Selvopholdelsesdrift?)

Jeg valgte at være forbavset, let fornærmet og bemærkede, at jeg syntes, at det var mærkeligt at ulejlige en Læge saadan midt i hans Konsultation. Tyskeren saa meget angerfuld ud, stod og vred Hænderne og sagde: »Es muss ein Missverständnis sein« (Samtalen førtes ogsaa af mig paa tysk). Han spurgte, om jeg genkendte Stemmen paa den Person, der havde ringet til mig. Jeg sagde nej, og at jeg ikke var Læge for Beboerne i dette Hus. Jeg spurgte saa, om jeg maatte gaa. Tyskeren sagde nej og sagde, at han ikke kunde fortælle mig, hvad Aktionen gik ud paa, men det var en Politiaktion, og jeg kunde en af de følgende Dage læse derom i Aviserne. Jeg sagde: »Aber ich bin gar nicht neugierig«. Dette bragte Tyskeren i

rasende Affekt, og han sagde, at han vidste godt, hvad Danskerne og de »verdammte« Englændere tænkte, men en Ting var, hvad de tænkte, og en anden Ting, hvad de gjorde.

En cigaret af helbredsgrunde

Jeg spurgte, om jeg maatte ringe hjem for at meddele, at jeg ikke kunde naa at fortsætte min Konsultation. Det maatte jeg ikke, og jeg forklarede, at min Hustru sikkert vilde ringe og spørge efter mig. Jeg blev saa vist op i et Værelse paa 1. Sal og anvist en Stol foran Vinduet. Det var ved at mørkne, og Lyset var tændt. Vinduet var ikke mørkelagt.

Man forlangte min Bilnøgle. Jeg sagde, at den laa mellem Forsæderne og – maaske lidt uklogt – at det var en engelsk Bil med 4 Fremadgear og Bakgear yderst til højre. Der kom nu en yngre, meget lebendig Mand (»Lille Jørgen«?) op til mig og talte med mig, som var det en almindelig Passiar, men han prøvede at provokere mig og stillede forskellige Spørgsmaal, der kunde røbe min Indstilling. Jeg holdt mig neutral og svarede kun med Enstavelsesord – Ja, Nej, Saa og Naa – og til sidst smed han en Cigaret hen i Skødet paa mig og gik endda hen og tændte den for mig. Jeg ryger ellers aldrig Cigaretter, men fandt det tilraadeligt at ryge denne. Saa ringede Telefonen, og alle stod stille som Støtter. Det var, som ventet, min Hustru, og Husassistenten tog Telefonen. Jeg kunde ikke høre Samtalen, men min Hustru fortalte mig senere, at hun havde spurgt, om jeg var der endnu. Dertil havde Husassistenten svaret: »Ja, men jeg kan ikke sige mere, Gestapo er her.«

Paa et Tidspunkt, vistnok da de flyttede min Bil, gik jeg ud til et Vindue, men blev bøst tilbagevist til min Stol af en Person, der talte gebrokkent dansk og sagde, at jeg havde bare at gøre, hvad »Germaneren« sagde. Vi ventede nu en Tid, men pludselig stod alle igen som Støtter. Det ringede paa Døren, og lidt efter blev Hr. Wolsgaard-Iversen af et Par af Folkene ført forbi mig. Hans Hund – en Bokser – fulgte med. Han blev ført ind i Værelsen ved Siden af. Der var en Del Uro derinde, men jeg kunde ikke høre, hvad der skete. Hans Paagribelse var Politiaktionens Opgave. Han havde vist haft Skydevaaben skjult under sit Billardbord. Ikke længe efter blev der atter ringet paa Døren, og jeg hørte atter Udraabet »Artz«. Jeg glemte da alle Forsigtighedsregler og gik ned og hilste paa Dr. Knipschildt, den senere Stadslæge i København, og han fortalte, at han ogsaa var tilkaldt for at tilse Fru Wolsgaard-Iversen. Men nu for Tyskeren hen til os og skubbede os fra hinanden og sagde »Bitte meine Herren«.

Jeg blev nu af Tyskeren ført ud af Huset. Han sagde, at nu kunde jeg tage hjem, men af Hensyn til mit Helbred, og her løftede han Haanden med en Revolver, maatte jeg ikke udtale mig til nogen om min Oplevelse før efter Kl. 23. Jeg kørte

hjem og blev modtaget af min Hustru, der spurgte: »Kommer de?«, jeg sagde »Hvem?«, hvortil hun svarede: »Gestapo«. Jeg sagde, at vi intet maatte sige. Jeg havde noget kompromitterende Materiale under et forlorent Gulv under nogle Køkkenskuffer. Det havde hun og Husets Ejerinde taget under mit Fravær og brændt det i Ejendommens Centralfyr. Jeg sendte nu min Hustru, hendes Moder og vore to Drenge i Biografen og sagde, at hvis de, naar de kom tilbage, saa noget mistænkeligt, skulde de gaa ind hos nogle Naboer. Saa slukkede jeg og lukkede Lejligheden og gik op paa 1. Sal hos Ejerinden. Her slukkede vi alt Lys og sad ved Vinduet for at se, om der skete noget mistænkeligt. Det gjorde der ikke, og da min Familie kom tilbage, gik vi alle til Ro.

Latin i telefonen

Den næste Dag sad der blandt mine Patienter i Venteværelset to mig ubekendte Mænd, der sammen kom ind i min Konsultation. Det var »det underjordiske Politi«, der ønskede en Beskrivelse af, hvad jeg havde oplevet Aftenen før. Wolsgaard-Iversen og Hustru kom, saavidt jeg ved, i Vestre Fængsel, men kom ud og til Sverige takket være store Bestikkelser til relevante Tyskere. (Pengesedlerne blev jo ugyldige efter Besættelsen.) Deres Hus blev sprængt i Luften Dagen efter mit Sygebesøg.

Efter Besættelsen blev jeg opfordret til at møde til Afhøring paa Maglegaardsskolen i Charlottenlund og paa Politigaarden i København, hvor jeg blev konfronteret med flere anholdte. Jeg kunde dog ikke genkende nogen. Politiet laante mig ogsaa Albums med Fotografier af Krigsforbrydere.

Jeg fik arresteret Husassistenten to Gange for Stikkeri, men hun klarede Frisag, idet hun hævdede, at hun havde handlet under Tvang.

Dagen efter ovenstaaende Hændelse omtalte jeg den for min Fader. Hans Kommentar var: »Vær nu lidt forsigtig, og lad være at fortælle noget til Mor.«

En Aften blev jeg kaldt paa Sygebesøg til Haraldsgave. Det var dengang Rekonvalescenthjem og ejedes af Familien Plum. Patienten var en Kvinde, der angaves at være gravid. Hanne Plum fortalte, at Patientens Mand var Medlem af en – vistnok sønderjysk – Sabotagegruppe, der var blevet rullet op af Tyskerne. Manden var gaaet under Jorden, og Hustruen maatte ikke efterspores, hvorfor man havde givet hende falsk Navn (Nielsen). Det gjaldt nu at bevare hendes Anonymitet under Sygehusopholdet. Der var Telefonspærring, saa jeg forlangte en livsvigtig, personlig Samtale med Professor Poul Morville (som jeg kendte fra Skole-og Studietid). Vi førte hurtigttalende en Samtale, hvor jeg mellem latinske Diagnoser fik indflettet »Nomen falsum est« (Navnet er falsk) og »Vir sub terra« (Manden under Jorden). Morville lovede at gøre alt for at bevare hendes

Svangerskab, hvorefter Falck transporterede hende til Amtssygehuset.

Hvad Telefonen angaar, saa mødte jeg en Dag Centralbestyrerinden, der advarede mig og fortalte, at der kom tyskorienterede »Danskere« paa Centralen for at aflytte Samtalerne. Vi aftalte, at hun skulde ringe og rekvirere et eller andet Nervemiddel, naar Telefonerne blev aflyttet.

En af mine Patienter arbejdede hos Tyskerne i Værløselejren. Han kom ofte i Konsultationen og var mere talende og fortællende om Lejren, end jeg brød mig om. Han forærede mig et Træetui med Otoscop og Tilbehør, som han paa en eller

Fig. 4. Benzinrationering var ikke det eneste. Under folkestrejken opstod mangel på fødemidler, uden at nogen dog kom til at sulte for alvor. Solidariteten var stor i de dage. Man stod i kø for at hente brød, bl. a. hos bager H.J. Hansen, Søborg Hovedgade 75.

anden Maade havde faaet fat i i Lejren. Han blev her paa Vejen anset for at høre til paa den forkerte Side.

Den 29/8 1943 – min Søsters 40 Aars Fødselsdag – besatte Tyskerne alle militære Institutioner. Min Hustru og jeg cyklede fra Bagsværd til min Søster i Charlottenlund og passerede Jægersborg Kaserne, hvor der var posteret tyske Soldater og Tanks. Saa vidt jeg husker, var Gitret mast ned af Tanks. Efter at have tilbragt Dagen hos min Søster cyklede vi hjemad, men paa Vejen kørte vi ud til Sorgenfri, hvor Folk stod tæt pakket ved Indkørslen til Slottet, og de veg ikke en Tomme, da de tyske Soldater kom cyklende. Tilsidst blev det over Spærretid, og en Dansker (Politi?) udtalte, at man fuldt ud forstod Loyaliteten over for Kongen, men han anmodede indtrængende om, at Folk skulde gaa hjem, for at det ikke skulde komme til Blodsudgydelser foran Sorgenfri. Vi cyklede saa hjem gennem Frederiksdal og Hareskoven.

I Frederiksdal Skov har jeg i Mørke og med slukkede Lygter aflagt Sygebesøg hos Bagsværd Landbetjent, der med sin Familie havde skjult sig hos en Skovløberfamilie.

»Jeg skal hilse fra Valdemar«

Da Politiet blev taget, lykkedes det en Del at gaa under Jorden. Jeg prøvede at kontakte nogle, der var mine Patienter, men de var forsvundet, og der var ogsaa sørget for deres Familier. Da Tyskerne besatte Politistationen paa Lyngby Raadhus, trængte de ind ad Hovedindgangen, medens en Lastbil med Vaaben og andet Udstyr kørte væk fra Kælderen paa Raadhusets Bagside. Noget af det blev gemt hos en Fabrikant, der havde en stor Grund ned til Bagsværd Sø. Han var i øvrigt Nabo til Wolsgaard-Iversen).

Her i Københavns Omegn var Otologen Dr. Ebba Strandbygaard i Lyngby meget engageret i Arbejdet med at transportere Flygtninge op til Øresundskysten. Hun blev taget af Tyskerne og indsat i Helsingør Arrest. Det blev mig fortalt, at hun opførte sig saadan, at hun blev overført til Rigshospitalets Sindssygeafdeling, og herfra slap hun saa ud. Hun opholdt sig formentlig derpaa – under Jorden – hos min kvindelige Kollega i Bagsværd, Dr. Ellen Thykjær. En Dag blev jeg ringet op af en Mand, der spurgte mig, om jeg vidste, hvor Dr. Thykjær var; han havde flere Gange ringet forgæves til hende. Jeg svarede naturligvis, at det vidste jeg ikke, hvorpaa Manden bad mig om, saa snart jeg traf Dr. Thykjær, at sige »Jeg skal hilse fra Valdemar« (Saa vidt jeg husker, var det Navnet). Det lovede jeg. Kort efter løb jeg tilfældigvis paa Dr. Strandbygaard nede ved Bagsværd Station. Jeg fortalte om Opringningen, og hun svarede smilende: »Jeg staar med det ene Ben i Sverige.« Ringer han igen, saa hils fra mig. Det var en Kodemelding om Rejsen.

I Lægekredsforeningens Omraade (Københavns Omegn) blev Læger ogsaa taget af Tyskerne, og Kredsforeningsformanden og jeg sendte Skrivelser til Dr. Best med motiveret Anmodning om Lægernes Løsladelse. Ligeledes skrev vi om Retningslinier for Tilladelse til at have Paarørende med i vore Lægebiler. Det sidste Problem klarede jeg nu paa den Maade, naar jeg hentede og bragte mine Forældre fra og til Charlottenlund, at min Moder blev forsynet med Haandklæde foran Brystet samt en Brækskaal. Hun havde en meget stærk Blodtryksforhøjelse med Tendens til Næseblødning, saa det drejede sig om »Patientbefordring«.

Jeg var som bekendt udset til at være Chef for Nødhjælpsstation Nr. 7, som aldrig blev oprettet. Jeg købte imidlertid selv Forbindstof og Udstyr og havde et helt lille Ambulatorium med Braunskinner til Ekstremitetslæsioner og sterile Instrumenter i Bagagerummet. Alt var parat til at tages i Brug hvor som helst. Jeg var længe efter Besættelsen inddækket med Forbindstoffer.

Benzintransport under eskorte

Efterhaanden blev det mere og mere almindeligt, at der var Overfald paa Benzintankstationer, hvor Benzinen blev fjernet, formentlig af Modstandsbevægelsen, og ikke sjældent kom det til Skyderi. En af mine Patienter omtalte det et Par Gange for mig i min Konsultation, og paa min lidt sure Bemærkning om, at saadan noget kunde ske, naar Lægerne knapt kunde faa til Husbehov, svarede han, at jeg maaske ogsaa kunde faa noget Benzin. Han fortalte saa, at det gjaldt om at fjerne saa meget Benzin som muligt, saa Tyskerne ikke kunde faa den, og at Lægebiler var de bedst egnede til dette Formaal. Han fortalte, at man ønskede at fjerne Benzinen paa Tankstationen i Dronningens Tværgade lige over for Hotel Phønix, hvor den tyske Marine havde Hovedkvarter.

Jeg gik med paa Spøgen, og den næste Dag d. 26/9 1944 fik jeg tilsendt en Meddelelse vedlagt et Stykke Papir, som lignede det, der ligger mellem Visitkort. Paa dette stod der, et Literantal og en ulæselig Krusedulle. Meddelelsen lød »Benyttes omgaaende«. Jeg henvendte mig til min sædvanlige Benzinleverandør og fik ham til, at låne mig nogle Benzinrationeringsmærker og aftalte med ham, at han, hvis han fik Forespørgsel fra Besættelsesmagten, skulde sige, at han ikke var leveringsdygtig og havde henvist mig til at søge at faa Benzin andetsteds.

Jeg kørte saa ind paa Tankstationen og afleverede min Seddel. Tankpasserne bad om Førerbevis og »Ausweis« og forsvandt. Da de kom tilbage, sagde de, at Sagen var i Orden, men at jeg ikke kunde have saa meget i Tanken. Jeg viste dem saa, at jeg havde tilstrækkeligt med Dunke under et Tæppe inde i Bilen. Saa begyndte de at pumpe – med Vingepumpe. Det gik langsomt, og da jeg saa to tyske Officerer staa ovre i et Vindue paa Hotel Phønix og betragte os, lukkede jeg Motorhjelmen op og bad Tankpasserne om at lade, som de eftersaa Motoren. Jeg fik fyldt Dun-

kene og kørte ud i Porten, men maatte standse, da der kom en lang Kortege af tyske Militærvogne, Skyts- og Trainvogne. Pludselig kom der en tysk Militærperson paa Motorcykel, han standsede og fik lavet et Mellemrum i Kolonnen, som han dirigerede mig ud i, hvorpaa jeg kørte med gennem Dronningens Tværgade. Da vi kom til Kongens Have, drejede Kortegen tilvenstre og jeg tilhøjre. Jeg kørte gennem mange Smaagader og Biveje, til jeg var sikker paa, at jeg ikke blev observeret, kom til sidst ud paa Strandvejen og kørte til Charlottenlund, hvor jeg aflagde Visit hos min Søster og ringede hjem for at meddele, at jeg var færdig med Sygebesøg og paa Vej hjem. Benzindunkene blev stillet i et Træhus i min Have.

Orangeade, kunstgødning og vand i knæet

Senere hentede jeg Benzin adskillige Steder, Bispebjerg, Sallingvej, Glostrup m.fl.. Jeg blev pr. Brev tilbudt »Orangeade«, »Kunstgødning« o.a. og blev saa ringet op af Tankstationerne og anmodet om Sygebesøg. I Glostrup ved det nuværende Kryds Ringvej III - Roskildevej laa der en Tankstation. Tankpasseren var en af mine tidligere Patienter og havde tidligere boet i Bagsværd. Han ringede til mig og fortalte, at han »havde faaet Vand i Knæet«. Jeg kørte derud og fik fyldt mine Dunke. Der var ikke bebygget i Omraadet, hvor Amtssygehuset nu ligger. Der var en Rundkørsel, hvorfra et Par Sideveje løb ud. Da jeg kom fra Glostrup og kørte ind i Rundkørslen, kom der en tysk Militærkolonne fra modsatte Side, og jeg blev lidt ilde til mode, da den ikke drejede af mod Glostrup, men kørte rundt, som skulde den samme Vej som mig. Men saa kørte den ad Sidevejen hen til Resterne af en Fabrik, som vistnok Dagen før var blevet sprængt i Luften af Sabotører. Jeg slap heldigt hjem med Benzinen.

Jeg laante Benzindunke og en enkelt Tromle hos et Brøndgraverfirma og havde efterhaanden et ret stort Lager i et Træhus i min Have, der laa lige overfor Hareskov Kuranstalt. Denne skulde overtages af Tyskerne til andet Formaal, vistnok Lazaret. En Aften fik jeg en anonym Opringning, hvor der kun blev sagt: »Kuren brænder i Aften«. Jeg kørte ned til min Have, men da jeg kom derned, stod Kuranstalten allerede i Flammer. Man havde lagt Termit op ad Trapperne og sat Ild til. Brandvæsenet var allerede mødt op, og man vilde bortvise mig, men da jeg havde forklaret, at mit Træhus med Paptag indeholdt brændbart Materiale, fik jeg Lov til at parkere mellem Bandbilerne. Jeg lagde min Haveslange ud og oversprøjtede Huset med Vand. Der dalede talrige Gnister ned over Have og Hus. Der skete ingen Antændelse, og da Branden var neddæmpet, kunde jeg køre hjem. Tyskerne mødte op ved Tomten næste Dag.

En Dag i Begyndelsen af 1945 var jeg ved at bære nogle Benzindunke ind i Huset. Der kom en Mand og Kvinde forbi, de standsede og betragtede med lidt for stor Interesse mit Forehavende. Jeg stillede mig op og iagttog dem og vinkede ind

Fig. 5. Hareskov Kuranstalt, der fra sin start 11.4 1908 til tilintetgørelsen i 1944 blev kendt og anerkendt som et velbeliggende og velfungerende kur- og rekreationssted.

mod Haven, som for at tilkalde nogen, hvorpaa Parret ilsomt forsvandt. Jeg følte mig utryg og tømte med Hævert Benzin fra Tromle i Dunke. Den Dag vaccinerede jeg to Mand fra »Hareskovgruppen«, og jeg bad dem hjælpe mig med at flytte Dunkene. De blev saa transporteret hjem til Gaarden i den Ejendom, hvor jeg boede. Der blev Dunkene sænket i Kloakker og gemt andre Steder i Baghaven. Jeg traf derefter Aftale med Indehaveren af Gartneriet »Triumf« om fremover at modtage den Benzin, jeg maatte komme med. Det blev dog aldrig til noget.

Telegram til majestæterne

En Dag kom min Patients (Kontaktmands) Hustru til mig og fortalte, at hendes Mands Kontaktmand var taget af Tyskerne, (efter Besættelsen undersøgte jeg ham og beskrev i en Erklæring, hvorledes han var blevet mishandlet af Tyskerne. Han hed Højgaard-Olsen), og at nu gik han med Familien under Jorden. Da de allierede paa det Tidspunkt stod i Sønderjylland, foretrak jeg at blive over Jorden. Samme Dag var der langvarig Luftalarm. Jeg kørte over til Gaarden »Frydensgave«, hvor en af Grupperne holdt til, men man kunde kun oplyse, at alle var for-

svundet, men maaske kunde jeg træffe dem ved Bagsværd Sø paa Søpavillonen. Der var ogsaa øde og tomt, kun en Hund gøede. »Mobiliseringen« var begyndt. Jeg mener at vide, at Egnens Grupper samledes ved Hareskov Gasværk. Om Aftenen dukkede min Nabo, Løjtnant Mogens Schwalbe op med Mundering og Vaaben over Armen. Han havde været under Jorden i en lang Periode.
Den næste Dag kom Befrielsen. Der samledes nogle Familier hos os. Vi fejrede Befrielsen og sendte Telegram til Majestæterne.
Den 5. Maj kørte jeg Løjtnant Schwalbe til København, men paa Tilbagevejen kom jeg i Klemme. I mit Handskerum laa en hel Del tomme Patronhylstre, som mine Drenge havde fundet, naar de var ude med mig, og som de legede med. I Brønshøj blev jeg standset af Frihedskæmpere, og da de saa Patronhylstrene, endevendte de trods min Forklaring alt i Bilen. Om Eftermiddagen skulde jeg paa Sygebesøg i Værløse. Jeg blev standset ved en Spærring med Maskingeværer, men inden der i øvrigt skete noget, dukkede Kommuneinspektør Spange op og sagde: Hov, stop. Det er Dr. J. Jeg fik saa at vide, at der var lagt en Ring af saadanne Spærringer omkring København, da Hipoer og lignende søgte at slippe ud af København i Ambulancer og Biler med Lægekryds.

Efter Besættelsen opfordrede Dr. Aggebo, Aarhus, mig til at skrive om, hvad Lægerne i Københavns Omegn havde oplevet under Besættelsen. Jeg spurgte Dr. Ebba Strandbygaard, om hun vilde komme med en Beretning. Det ønskede hun ikke, saa der blev ikke noget Referat her fra Lægekredsen.
Aggebo sendte mig senere »Danske Lægememoirer«.

Ovenstaaende er ikke de eneste Episoder, men et Uddrag, der viser, hvad en Læge kunde komme ud for under Besættelsen.

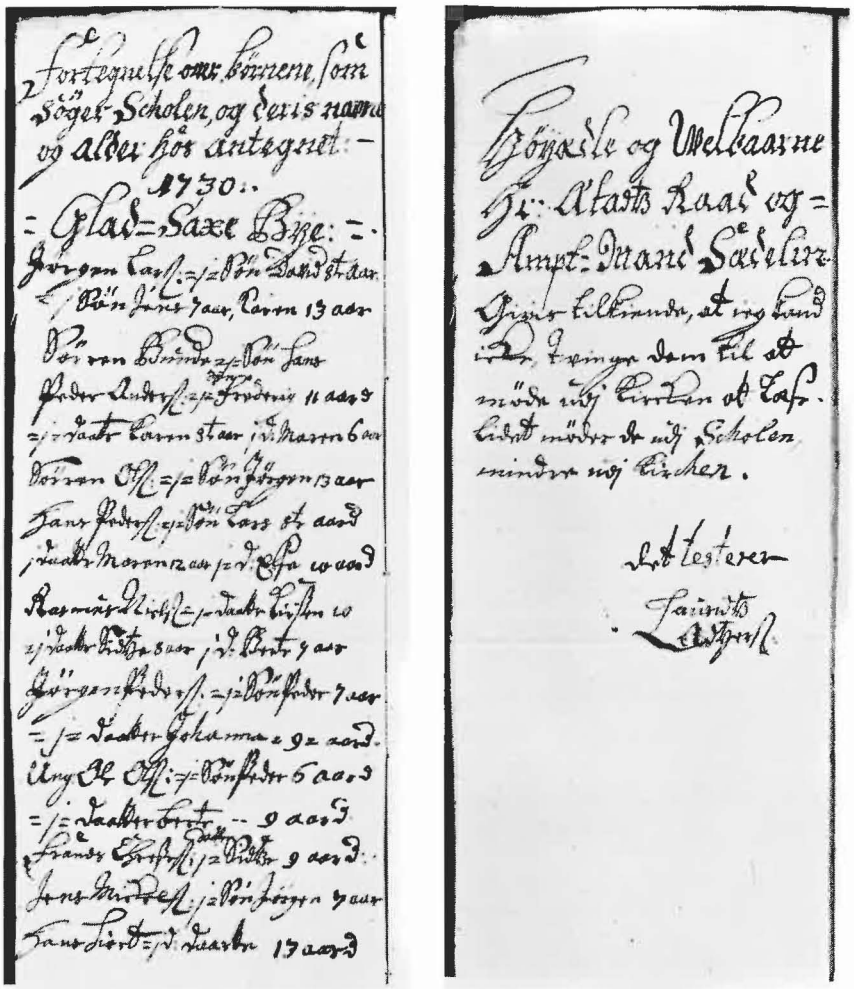

Fig.1. Der blev holdt justits med skolerne.
I denne skolejournal over skolesøgende børn ved Gladsaxe Rytterskole fra 1730 ses det, at børnetallet er 21 fra Gladsaxe by. Hertil kom børnene fra Buddinge og Mørkhøj.
Skolejournalen indeholder også en fortegnelse over de forældre, der holdt deres børn hjemme fra skole og kirke. At forsømmelserne blandt disse børn har været store, ses af lærerens mismodige afslutningsord: »... ieg kand icke tvinge dem til at møde udi Kircken at læse. Lidet møder de udi Scholen, mindre udi Kircken«.

Gudfrygtighed først og resten så... måske

Om kongens og prinsessens skoler for almuen – Undervisning i Gladsaxe på landboreformernes tid.

Af *Ingrid Markussen*

I 1988 fejrer vi 200-året for stavnsbåndets ophævelse. Mange bøger og artikler vil blive skrevet i den anledning. Lad os her som en optakt til festlighederne tage et emne op, som ikke så ofte er med, når landboreformerne beskrives: Bønderbørnenes skoleundervisning.

1721 er et vigtigt år i Gladsaxe sogns skolehistorie, ligesom det er det i hele landets skolehistorie. Det var året for Frederik IV's beslutning om at bygge 240 skoler i sine rytterdistrikter, hvoraf Gladsaxe blev forsynet med en i 1722. 1721 var også det år, hvor kongens søster Sophie Hedevig lod opføre fire nye skoler på sine godser Dronninggård og Frederiksdal. Den ene blev opført i Bagsværd, da byen hørte under Frederiksdal.[1)]
De to skoler kom i næsten 100 år til at udgøre grundstammen i sognets skolevæsen.

Det var pietismen, der var den åndelige inspiration til kongefamiliens interesse for almuens skoleundervisning, og kristendomsundervisningen blev derfor grundlaget for al skoleundervisning i deres skoler. De kongelige skoler blev banebrydende for 1730'ernes skoleinitiativer. Da der i 1739 kom en skolelov for hele almuebefolkningen på landet, var også den af pietistisk observans, og derfor kunne de kongelige skoler føres videre uden ændringer.

Al undervisning tog således sigte på at lære børnene at blive gudfrygtige mennesker. Regning og skrivning hørte ikke med til de uomgængelige fag, men prinsessens fundats bestemte, at hvis der fandtes usædvanligt velbegavede bønderbørn, så skulle de oplæres også i disse samfundsnyttige færdigheder. I rytterskolerne ved vi, at der foruden læsning og kristendomskundskab blev undervist i regning og skrivning og ydermere i lovkundskab.

Den skolelov, der kom i 1739, bestemte, at bønderbørn, hvis forældre ønskede skrive- og regneundervisning for deres børn, foruden den obligatoriske læsning og katekismusindlæring, skulle betale ekstra for regne-og skrivematerialer. Ved rytterskolerne afholdt den kongelige kasse disse udgifter og gjorde det således

Fig. 2. Rytterskolen, oprettet af Frederik IV, lå ved Gladsaxe Skolevej lige ved Gladsaxe Møllevej/Stengårds Allé.
Gladsaxe Skolevej blev sammen med et stykke af Stengårds Allé nedlagt i juni 1983 til fordel for socialt boligbyggeri.
Rytterskolen blev opført 1721 og tjente sit formål – ganske vist udvidet både mod øst og vest – indtil 1921, hvor Gladsaxe skole blev indviet. Bygningen blev efter 1921 brugt af forskellige foreninger. I 1939 brændte den, men blev opført på ny. 1954 blev den nedrevet ved regulering af Gladsaxe Møllevej. Foto 1929.

lettere for bønderne at lade deres børn få skrive- og regneundervisning.

Vi ved meget lidt om skoleforholdene i de første årtier efter skolernes oprettelse. Enkelte glimt kan vi få ved at gennemgå materialer, der vedrørte de kongelige godser Dronninggård og Frederiksdal og ved at se på den kongelige kasses udgifter til kirker og skoler, der bl.a. omhandlede rytterskolerne.

Vi ved, at Sophie Hedevig holdt en vis justits med sine skoler. Det kan vi se af en såkaldt inkvisitionsforretning fra juni måned 1730.[2)]

Gulvet med leer, huusets tag belagt med straae

I inkvisitionsforretningen gennemgås skolebygningernes placering, deres vedligeholdelse, indretning, undervisningsmaterialer etc. Den adskiller sig fra så

Fig.3. Elever uden for Rytterskolen, ca. 1895, med deres lærer Emil Sauter, 1832-1901, som virkede i Gladsaxe 1883-1898. Emil Sauter gjorde sig bemærket i lærerkredse, tog bl.a. i 1887 initiativet til oprettelsen af »Dansk Skolemuseum« der siden er indgået i det nuværende »Danmarks pædagogiske Bibliotek«. Sauter blev for sin indsats belønnet med den for en landsbyskolelærer ualmindelige udmærkelse: et ridderkors.

mange andre skolehistoriske kilder, der som regel kun giver meget lakoniske oplysninger, ved at den ved hver skole omtaler en tilspørgen både over for lærere og indkaldte forældre, hvorvidt de har noget at beklage sig over. Godsets myndigheder må således have indkaldt forældrene til møde i skolestuen for at gennemgå børnenes skolegang. En sådan skolekontrol kendes ikke fra andre kilder. Derfor gengives den del af inkvisitionsforretningen, der omhandler Bagsværd skole.

- »... En udi Gladsaxe Sogn og Bagsverde Bye, og betienes ved Skoleholder Niels Nielsen Kirckebye.

1) Denne Skoeles Bygning er paa dend beleiligste ByePlads i Byen bestaaende af 6 Fag hus nytt og vedligeholdt, gulvet med leer og loftet med breder belagt, huusets Tag belagt med straae, og ved magt, Skoelestuen er af 3 Fag, til Skoleholderens Stue er 2 Fag og forstue og Kiøkken et Fag.

2) Inventarium ved Skoelen, nemblig udi Skoele Stuen et lang bord, 7 bænke, og et Panelet skab med laas, nøgel og behørige beslag, derudi 3 Rum eller hyller. Een jern Kackelovn, af 4 Plader staaende paa en muuret foed. Af Bøger findes nemblig Testamenter, 12 stk. Catech: 24 stk.; af

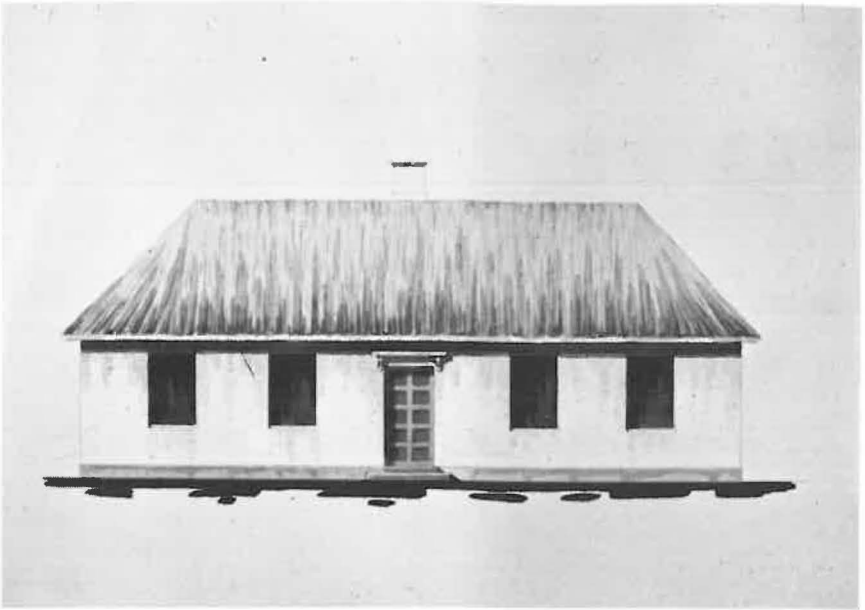

Fig. 4. Tegning over Bagsværd Prinsesseskole findes i Rigsarkivet: Sjæll. Renteskriverkontor. Sager vedr. Kbh's amts skolers istandsættelse og overlevering til skoledistr. 1806-31.

a.b.c. bøger 40 stk; dend øfvrige deel af de et hundrede stk. hver slags er forslitte og u:brugelig, 2 Bibeler og een Brochmands huuspostil, I Skoeleholderens Stue findes et lidet bord, et Sængested og 3 træstoele.
3) Denne Skoele betienes ved bemelte Skoeleholder Niels Nielsen, og haver betiendt dend udi en tid paa 9 aar, og tilstaar ellers at have bekommet dend hannem allernaadigste tillagde Station efter Fundatzen.

4) Skoelebørnene under hands Information hvoraf nogle, efter aparte Specification, fornemmelig udi Bagsverde;

5) Skoeleholderen Niels Nielsen blef tilspurdt, om hand hafde noget, over Børnenes udeblivelse eller videre ondskab sig at besværge, eller og over Børnenes Forældre, som fraholder børnene Deris iidelig Skoelegang og læsning, hvorpaa hand svarede, at hand icke hafde noget endten over børnene eller Deris forældre sig at besværge, Ellers befandtes Skoelebørnene herved Stedet nogle at læsse i Bibelen og svare til Christendom og Børnelærdom, nogle iblandt begyndt med at skrive Regne etc. hvorom Skoeleholderen dend benævnte Specification, som før er meldt giør nærmere forklaring.

6) De Tilstædeværende Byemænd blef tilspurdte om de hafde noget over Skoeleholderen sig at besværge, hvortil de svarede at de icke vidste noget mod Skoeleholderen som de kunde foregive eller beklage.

At foreskrevne saaledes udi voris Nærværelse og paahør ved enhver af berørte Femb Skoeler er befunden, og bleven Examineret. Det bekræfter vi herved af Bagsverde Skoele den 6. Juny 1730.«

Inkvisitionsforretningen var underskrevet af prinsessens godsembedsmænd E.v. Bülow, T. Tercelsen og Laurs Nielsen.

Fri til høst

Selvom det således ser ud til, at store forsømmelser har været en bidragende årsag til inkvisitionsforretningen, så ser vi også, at en del af børnene vitterligt får både skrive- og regneundervisning, og at en hel del af lærebøgerne er så slidte, at de er ubrugelige. Da vi gennem fundatsens bestemmelser ved, at hver skole én gang om året ved Sankt Hanstid skulle forsynes med lærebøger, sådan at skolen kunne råde over 100 katekismer og 100 abc bøger, så må altså 60 af hver slags have været i brug i skoleåret 1729/30 – i hvert tilfælde hvis fundatsens bestemmelser har været fulgt, hvad man ikke kan vide med sikkerhed.

Desværre har vi ingen overleverede journaler over børnenes skolegang. Af inkvisitionsforretningen ser det ud til, at en sådan kan have eksisteret. Der peges på en nærmere specifikation over børnene, som læreren har udarbejdet. Det kan synes usandsynligt, at man overhovedet førte sådanne journaler på dette tidlige tidspunkt, men fra enkelte fund i landsarkivet ved vi, at der ved de fleste rytterskoler i Københavns omegn blev ført nøjagtig protokol over børnenes skolegang og kundskabsniveau.[3)]

Fra det ovennævnte materiale ved vi, at ikke helt få børn gik jævnligt i skole, det vil sige mere end 14 dage hver måned det meste af vinteren. Der var skolegang 11 måneder om året. August var feriemåned, det vil sige, at børnene havde ferie fra skolearbejdet for at kunne deltage i høstarbejdet. Pløje og høsttiden, dvs. april, maj og september markerer sig tydeligt i forsømmelsestallene. I enkelte skoler begyndte børnenes skolegang allerede, da de var 4-5 år gamle. Børn over 10 år gik kun sjældent i skole, men de var ofte opførte i protokollen, til de var 14-15 år gamle.

Også fra Gladsaxe findes en specifikation over rytterskolens elever, og det endda så tidligt som fra 1728. Da det muligvis drejer sig om en ufuldstændig fortegnelse, må man tage forbehold over for det næsten usandsynligt lave børnetal, nemlig 30: 18 drenge og 12 piger. Der skelnes ikke her som i andre protokoller mellem gårdmandsbørn og husmandsbørn. Gennemsnitsalderen var 9 år, de yngste var 6 og de ældste 12 år.

I specifikationen er der en rubrik for angivelse af børnenes flid i skolen og en til angivelse af deres skoleforsømmelser. Det kunne tyde på, at man accepterede, at

børnene ofte var uden skyld i deres forsømmelser, enten på grund af sygdom, svaghed, eller på grund af arbejde med pasning af mindre søskende, arbejde i marken etc. Rubrikkerne svarer formentlig til de rubrikker, som skolejournalerne 100 år senere var forsynet med: lovlig og ulovlig forsømmelse. Betegnelsen »ufligtig« følges dog som regel af en bemærkning om »kommer siælden i Skoele«, »forsømmer meget« etc. Enkelte børn, der får betegnelsen »fligtig«, kan f.eks. få betegnelsen »har været svag«.

Der er ingen tidsangivelse for den førte protokol. Det kunne se ud, som om den vedrører et helt års skolegang. At dømme efter denne protokol var forsømmelserne så store, at der kun gik et par børn jævnligt i skole, og der må have været god plads i skolestuen og god tid til at tage sig af de tilstedeværende elever. Dette billede passer ganske godt med udtalelser i visitatser fra århundredets midte, hvor man netop klager over de store forsømmelser.

ABC, katekismen og Davids Psaltere

Efter 1739 var målet for undervisningen, at børnene fik lært at læse »reent og reeligt i Bøger« og fik lært deres kristendom.

Fra forskellige skoleprotokoller kan vi se, at læsningen altid startede i en abc bog, derefter gik man over til at læse katekismen, der derefter helst skulle læres udenad. Derpå fulgte som regel læsning og indlæring af spørgsmål og svar i Pontoppidans katekismusforklaring, dele af Davids Psaltere og af det nye testamente, en del salmer i salmebogen samt læsning af prediketeksterne i evangeliebogen.

Den undervisning, som blev foreskrevet i 1739-loven, svarer nogenlunde til de kongelige skolers undervisning. Loven fik nok størst betydning for de kongelige skoler ved at indskærpe kravene til børnenes kundskabsniveau.

Det kundskabsniveau, som alle børn skulle nå op til under deres skoletid, stod i forbindelse med den konfirmationsforordning, der var blevet indført i 1736. Niveauet skulle svare til de kundskaber, som præsterne krævede som grundlag for at begynde konfirmationsundervisningen.

Konfirmationsundervisningen skulle starte tidligst i 14-årsalderen og senest i 19-årsalderen, men der er eksempler på, at 22-årige gik til konfirmationsforberedelse.

Da man ikke kunne giftes, købe eller fæste en gård uden at være konfirmeret, var der fra myndighedernes side sat trumf på for at få børnene til at lære deres »børnelærdom«. Der findes så vidt vides ikke nogen steder præciseret, hvad præsterne egentlig lagde som grund for deres konfirmationsundervisning, men givet er det, at der bl.a. krævedes en vis læsefærdighed. Den enkelte præst kunne selv

suverænt afgøre, hvorvidt han fandt de indstillede børn modne til at begynde konfirmationslæsningen.

I Gladsaxe skoleprotokol findes børnenes skolekundskaber omtalt i en rubrik med betegnelsen: »Læsning inden- og udenad.« Her kan man se, at begynderne stavede og lagde sammen i »ABCD«, enkelte var begyndt at læse indenad i katekismen, medens andre var kommet længere og fik betegnelsen: læser lovlig inden- og udenad. De fleste læste indenad i katekismen.

For at læse indenad krævedes ved denne tid oftest blot, at børnene kunne læse en i forvejen kendt trykt tekst nogenlunde flydende og forstå indholdet af det læste.[4] At læse udenad betød formentlig, at børnene efter at have lært at læse en tekst indenad også skulle lære dele af den udenad. Nogle forskere mener,at udenadslæsningen var læsning af en ukendt trykt tekst, altså en avanceret form for indenadslæsning. Da udenadslæsningen som regel foregik i katekismen, er det næppe sandsynligt. I Gladsaxe skoleprotokol er der ingen udtalelse om skrivning eller regning, så det kunne se ud som om, Bagsværd prinsesseskole omkring 1730 gav en mere varieret undervisning end rytterskolen.

Mange og store børneflokke

Hvad man kan se af de nævnte protokoller er altså, at myndighederne må have ønsket at føre en vis kontrol med skolegangen både i prinsesseskolerne og i rytterskolerne; at man forventede, at børnene mødte jævnligt op i skolen; at børnene havde mulighed for at gå i skole i 11 af årets måneder, samt at en del af dem faktisk gik ret jævnligt i skole. Startede man skolegangen i 4-5 årsalderen, kunne det alligevel blive til en del indlæring i løbet af nogle år, og skolens pensum var endnu begrænset til ganske få bøger.

Hvor mange børn levede da i sognet på landboreformernes tid? Der findes så vidt vides ingen fortegnelse over antallet af skolebørn fra denne tid.

Antallet af gårde og huse i de enkelte byer kan dog give et indtryk af, hvor mange mennesker der i det hele taget levede hvert sted. Således var der før udskiftningen i 1771 17 gårde og 17 huse i Gladsaxe by; 13 gårde og 22 huse i Bagsværd by; 22 gårde og 28 huse i Buddinge; 10 gårde og 17 huse i Mørkhøj; 17 gårde og 27 huse i Herlev og 11 nye gårde i Hjortespring.

Vi ved også fra folketællingerne i 1787 og 1801, hvor mange børn i forskellige aldre, der levede i Gladsaxe sogn. Der var i 1787 187 børn under 15 år i sognet, hvilket var lidt over 20% af de godt 900 mennesker, der boede her. 14 år senere var børnetallet steget til 370 af ialt 1100 personer, det vil sige, at procenttallet nu var 33.5, en markant stigning i løbet af ret kort tid.

Familiemønstret var et ganske andet den gang. Mange familier havde 5-6 børn, enkelte familier havde mange flere. Man kan vel formode, at landboreformerne

og den stigning i andelen af husmandshjem, der blev en følge af det øgede udbud af arbejdspladser på landet, har været en bidragende årsag til væksten i børnetallet.

Hvor lå skolerne i forhold til de børn, der boede i sognet? Skolevejens længde og beskaffenhed var ofte afgørende for, hvor mange børn, der mødte op i skolen i 1700-tallet. Det ved vi fra udtalelser i slutningen af århundredet, da myndighederne var begyndt at interessere sig så meget for skolevæsenet, at de udsendte spørgeskemaer til sognepræsterne for at høre nærmere om skolegangen.

Den lange, farlige skolevej

Rytterskolens placering kender vi, idet bygningen stod på sin plads skråt over for kirken, indtil den i 1939 brændte ned. Den er endnu afmærket på ældre kort over Københavns omegn. Den har ligget centralt i den gamle landsby inden udskiftningen. Børnene fra Buddinge og Mørkhøj har haft lidt længere skolevej, men ikke for lang. Derimod havde børnene fra Herlev og Hjortespring både en lang og besværlig skolevej til Gladsaxe, idet de skulle forcere de sumpede områder omkring Kagså. Sognepræsten klagede i 1750 over skolevejen: »især om Vinteren er den farlig, da der er en Tørvemose imellem«.[5)]

Herlev og Buddinge fik deres egne skoler i 1768, men børnene fra Hjortespring måtte indtil begyndelsen af 1800-talet stadig vandre den 4-5 km lange vej til Gladsaxe skole. Egentlig boede de tættere på Bagsværd skole, men dels var denne skole bygget for beboerne på Frederiksdal gods, dels var det ikke meget lettere for børnene at gå til Bagsværd, fordi de da skulle over Værebro å og dens moser.

Vi må regne med, at børnenes skolevej blev ændret efter udflytningen. For børnene i udflyttergårdene blev skolevejen ofte meget længere, og somme tider kunne de komme til at bo tættere ved et andet sogns skole end deres gamle skole. Der er eksempler fra andre sogne på Sjælland på, at myndighederne ikke havde noget imod, at børnene i så tilfælde søgte den nærmeste skole. For læreren i deres gamle skole kunne det da de steder, hvor forældrene betalte skolepenge eller gav højtidsoffer i kirken, blive et problem at indhøste den tillagte løn.

Lang skolevej havde også været årsag til, at Bagsværd fik sin egen skole i 1721. Indtil da havde børnene en del år måttet gå rundt om Bagsværd sø og gennem Frederiksdal skov for at gå i skole i Virum. Dette var blevet alt for lang skolevej, og de søgte omkring 1720 til Gladsaxe, hvor der åbenbart lå en skole allerede før, rytterskolen blev bygget. Dette ved vi fra korrespondancen om oprettelsen af Sophie Hedevigs skoler. Hun beslutter sig derfor til at lade bygge en skole for børnene i Bagsværd i selve byen, og i fundatsen skriver hun: »Hvad sig Frederiks

Fig.5. Bagsværds fjerde skole, »Viktoria«, lå på Aldershvilevej 109-13. Den var i brug til 1906. Bygningen var siden ramme om bl.a. pensionat og blev nedrevet i slutningen af 1950'erne for at give plads till en beboelsesejeendom med 24 lejligheder, taget i brug december 1960.

dal anbelanger, wille vi at samme gods med 2de skoeller blive forsynet, den ene skal være udij Wirum, den anden udi Bagsvære.«[6]

I landmålerens kvittering for opmålingen af skolelodderne, blev den nøjagtige placering angivet: »Udi Bagsvære befindes ingen beqwem byggeplads paa byens grund, men et lidet styk af Svend Pedersens toft beliggende nest op til Søren Wæfwers huus kand der til wære beleiligt som hand og der til har afstaaed og er i breden 21 all. og i lengden 36 allen«.[7] Det er sikkert rigtigt, som C.L.B. Cramer skriver, at skolen, der blev revet ned og ombygget i 1817, lå på den plads, hvor en ny skole efter en ødelæggende brand i 1853 blev bygget. Denne skole gik senere under navnet Viktoria.

Undervisning i den stråtækte eller under tag af tegl

Der var en vældig forskel på de to skolebygninger, der blev bygget med et enkelt års mellemrum. Rytterskolen skulle være en monumental bygning, det havde kongen bestemt. Dens udseende skulle henlede tanken på dens høje bestemmelse, som det stod i et af forslagene til rytterskolerne. Børnene kunne her møde op i

Fig. 6. Fra Buddinge Mark. Gården Marielyst var i modsætning til de øvrige gårde her ingen udflyttergård, opført 1816 af brændevinsbrænder I. Møller. Gården blev nedrevet i begyndelsen af 1950'erne for af give plads til Marielyst-bebyggelsen ved Gladsaxevej/Nordahl Griegs Vej/Gustav Wieds Vej og Rundgården. Foto: 1950.

formodentlig den eneste bygning i landsbyen, der var af grundmur og havde smukt rødt tegltag samt havde gulve af brædder. Størrelsen var ca. 110 m^2, hvoraf skolestuen optog ca. 33. Tilknytningen til landbomiljøet var dog bevaret i selve bygningen, idet staldlængen var bygget sammen med huset og lå på den ydre side af skolestuen.

Helt anderledes forholdt det sig med prinsesseskolen i Bagsværd. Den var en ganske almindelig bondebygning af bindingsværk med stråtag og lergulve. Da alle fire nybyggede skoler blev på 6 fag, kan vi gætte på, at Bagsværd skole har haft en størrelse på mellem 55-75 m^2 alt efter bredden på bygningen. Halvdelen blev brugt til skolestue. Det var altså en meget mindre og mere uanselig skole, som børnene fra Bagsværd skulle gå i. I begyndelsen af 1800-tallet var den alt for lille til de mange børn, der søgte skolen.

Som led i reformeringen af landbruget blev de kongelige skoler i Frederiksborg og Cronborg amter i 1780'erne moderniseret. Dette kom også andre kongelige skoler til gode. Både rytterskolen og Bagsværd skole blev således repareret i

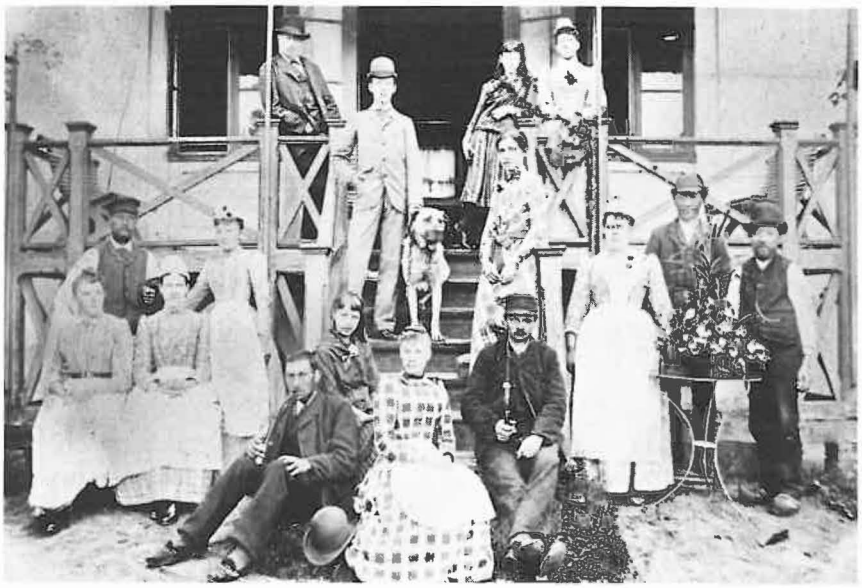

Fig. 7. Fra den nordlige del af Gladsaxe. Grosserer C. Hambroe Danchell fotograferet med familie og tyende på havetrappen til Nybrogård den 12. juli 1891. Det omkringliggende samfund var mangeartet.

1780'erne, og lærerne blev tillagt en lønforhøjelse til 50 rd. årlig. Bagsværd skole blev ved denne lejlighed forsynet med bræddegulv.

Medens alle rytterskoler, der ikke er gået til ved brand, endnu består og bruges til privatbolig her 265 år efter deres oprettelse, blev alle prinsesseskoler skiftet ud i årene omkring 1820, og de var da så usle, at lærerne flere steder ikke kunne bo i dem og heller ikke holde skole i dem. Således var det også i Bagsværd. I Rigsarkivet findes mange breve fra skolelærer Sommer i Bagsværd om hans genvordigheder med at bo og undervise i Bagsværd skole fra 1806.

En katekismus eller tre potter øl og et glas brændevin

I arkivernes materiale kan vi kun se enkelte glimt af børnenes skoleundervisning i Gladsaxe i 1700-tallet. C.L.B. Cramer fortæller fra en indberetning midt i århundredet, at skoleholderen i rytterskolen, ifølge sognepræsten, var en skikkelig mand, der var god til at undervise børn. Læreren havde imidlertid for få børn i skolen, mente præsten, fordi forældrene åbenbart gav dem undervisning i de byer, hvor de boede. Det skal nok have været børnene fra Herlev og Buddinge, han mente. Sådanne børn voksede op, skrev præsten, i stor vankundighed, og

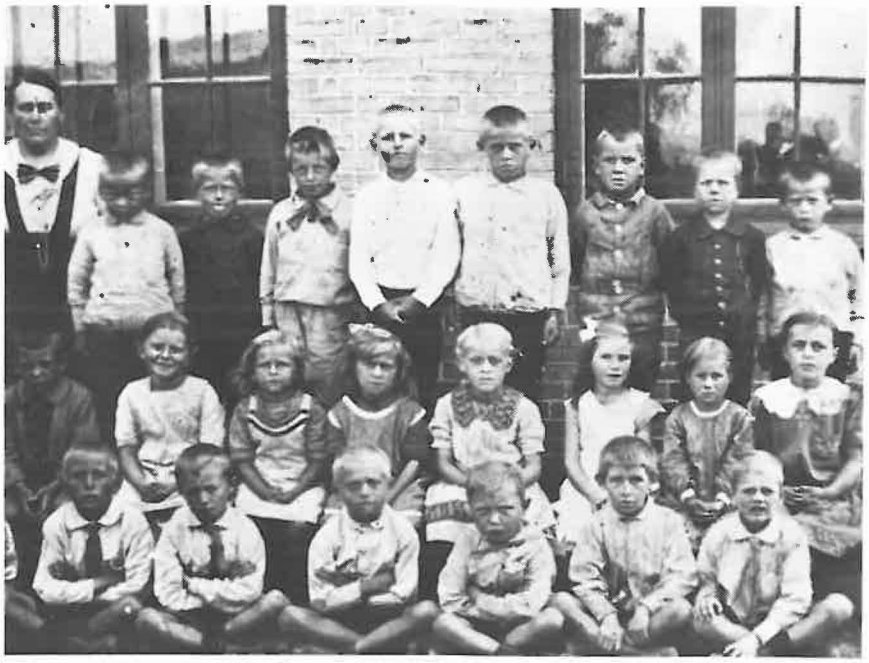

Fig. 8. Buddinge skole, bygget 1902. Efter Søborg skoles opførelse i 1906 fungerede Buddinge skole som forskole op til ca. 1920, hvorefter den blev brugt som kommunale kontorer. – Foto fra 1916 med elever og forskolelærerinde, frk. M.A. Andersen-Høyer, der tidligere havde haft en privatskole i Lauggårds Allé.

mange af dem kunne endnu i 14-16 års alderen ikke læse det mindste i en bog.

Fra 1780'erne må vi regne med, at der i alle kongelige skoler er blevet lagt større vægt på skrivning og regning. Det blev foreslået af den lille landbokommission, der fra 1784 reformerede skolerne i Frederiksborg og Cronborg amter, og dette må givet have smittet af på de kongelige skoler i Gladsaxe.

Ved rytterskolerne skulle forældrene, som ved andre skoler, selv betale skolebøgerne. Kun de fattige børn fik bøgerne betalt af den kongelige kasse. I et brev fra den sjællandske biskop Hersleb omkring 1740 fremgår det, at en del forældre gerne ville slippe for denne udgift, selvom en katekismus, ifølge Hersleb, ikke kostede bønderne mere end tre potter øl og et glas brændevin. Forældrene til børn i Bagsværd skole var derimod bedre stillet. Den kongelige kasse skulle nemlig afholde alle udgifter, som skolen i Bagsværd havde ved indkøb af bøger. Det var blevet bestemt efter prinsesse Sophie Hedevigs død i 1735, hvor hendes skoler blev overtaget af kongen. Det betød, at alle regninger blev indsendt til renteskri-

Fig. 9. En glad forsamling fra Søborg skole 1924. Lokalhistorisk Arkiv arrangerede i 1983 en udstilling med klassebilleder, bl.a. med det formål at få identificeret de mange elev- og lærerbilleder, arkivet var i besiddelse af, hvilket også i høj grad lykkedes.

verens kontor, for at amtsforvalteren kunne udbetale pengene til sognepræsten. Denne skulle derefter forsyne skolen med de ønskede bøger. Ved at følge bemærkningerne om disse indkøb i renteskriverens kopibog, kan vi få en smule viden om undervisningen.

De fleste år blev udgifterne ikke specificeret, men kun omtalt som »bøger til Bagsværd skole: 22 Rd« (1803).[8)]

I 1802 forekommer dog en specifikation, som viser, at der dette år blev udbetalt 19 rd. til indkøb af:

6 stk. Evangeliebøger
24 stk. Lærebøger (formentlig Balles lærebog)
36 stk. Luthers Catechismus
36 stk. Evangelie Bøger
36 stk. ABC Bøger
12 stk. Nye Testamenter

De mindste børn læste i abc-bogen og de ældste i forklaring og evangeliebog. Derfor kunne der være betydeligt flere børn i skolen end de 36 bøger, der var behov

for til den elementære indlæring.

Det er tydeligvis endnu ånden fra 1700-tallet, der hviler over skolen, idet alt undervisningsmateriale består af religiøse bøger. Har skolen ikke haft andet læsestof end dette, har man ikke i sognet været på højde med den pædagogiske udvikling. Siden 1790'erne fandtes der læsebøger for almueskoler med verdsligt indhold, og også andre bøger med nyttebetonet indhold om landbo- og naturforhold fandtes på markedet.

Det ser ikke ud til, at skolen gav undervisning i regning og skrivning, men det er et forkert billede. Vi ved fra anden side, at der vitterligt blev undervist i disse fag, i hvert tilfælde for enkelte elever. Forklaringen på, at de ikke figurerer på regnskabet er, at forældrene selv skulle betale de nødvendige undervisningsmaterialer til skrive- og regneundervisningen.-

Gladsaxe foran udviklingen

Skoleforholdene i Gladsaxe blev genstand for en omfattende omlægning i begyndelsen af 1800-tallet, da det såkaldte provisoriske reglement i 1806 blev gennemført. Igennem mange år havde en central skolekommission arbejdet på at reformere almueskolevæsenet i hele landet. I 1799 var dens skolelovforslag udkommet.

Det provisoriske reglement, der kom til at gælde for Gladsaxe fra 1806, blev en forsøgsordning, hvor myndighederne prøvede sig frem med de fleste af lovforslagets enkeltheder, og hvor man efter at have indhentet de lokale myndigheders erfaringer omarbejdede dele af det oprindelige forslag, sådan at det i 1814 kunne få lovkraft for hele landet.[9)]

1814-skoleloven var i realiteten i gang i Gladsaxe flere år før 1814. I 1811 blev den ny skoleplan færdig, men flere år før var enkelte bestemmelser, som f.eks. inddeling i skoledistrikter, klassedeling af børnene etc. blevet gennemført.

Hvert sogn blev nu inddelt i skoledistrikter, et for hver skole. Skoledistrikterne skulle ikke være større, end at børnene helst ikke skulle have mere end ca. 2,5 km til skole, en bestemmelse der var vanskelig at opfylde de fleste steder.

Til Gladsaxe skole hørte Gladsaxe bys gårde og huse, undtagen Christianslyst og Stengården på Gladsaxe mark, som blev lagt til Bagsværd skole; Mørkhøj bys gårde og huse samt Niels Christens gård og 2 huse på Hjortespring mark. Børnetallet var ca. 70.[10)]

Til Bagsværd skole hørte Bagsværd bys gårde og huse samt Christianslyst og Stengården på Gladsaxe mark; også her var børnetallet ca. 70.

Lærerlønningerne blev i de første år i det ny århundrede sikret ved, at alle degneembeder blev nedlagt, og deres funktion og indtægter blev fordelt mellem sog-

nets lærere. I Gladsaxe skete dette i 1805. Alle lærere fik herefter et bestemt jordtilliggende, hvilket gav anledning til megen uenighed med bønderne i distriktet.

De nye skoletanker

I 1808 blev der oprettet skolekommission i Gladsaxe sogn i overensstemmelse med de nye skoletanker. Den bestod af sognepræsten, den største jordejer i distriktet, der i kommissionen kaldtes skolepatron, og to bønder for hver skole. De kaldtes skoleforstandere og deltog ligesom skolepatronen kun i sager, der vedrørte deres egen skole.

På amtsplan fungerede en skoledirektion. Den bestod af amtmanden og en amtsprovst. Amtsprovstembedet var oprettet netop til denne funktion. I Københavns amt blev det præsten og seminarieforstanderen i Brøndbyvester Eiler Hammond, der blev udnævnt til amtsprovst. Han var en særdeles dynamisk person, og der findes i dag en mængde arkivalier bevaret fra hans embedsperiode, der viser skolevæsenets udformning i årene fra 1806-1819.

Hjortespring fik ikke eget skoledistrikt. Skoleforholdene i Hjortespring forekommer lidt mærkelige. I begyndelsen af 1700-tallet var her en stor herregård ved navn Hjortespring, men den kom under kronen, bygningerne blev nedrevet, og jorden blev i 1771 udskiftet i 11 bøndergårde.

Vi ved af sognepræstens oplysninger, at der i 1805 lige var indrettet en skole i Hjortespring, men i 1808 fremgår det af et brev fra skolelærer Farre, at beboerne på Hjortesprings hovmark ikke hørte til noget skoledistrikt eller betalte til nogen skole.

Fra 1796 havde Farre haft lov til at modtage skolepenge for Hjortespringbørnenes undervisning. Han beder i brevet om, at denne skik fortsætter og bliver udvidet til også at gælde for Herlev skole. I svaret skriver amtmand Scheel Plessen: »Da det ikke kan ansees for nogen Pligt, at Skoleholder Farre i Gladsaxe skal holde Skole for Beboernes Børn paa Hjortesprings Hovmark, som er uden for dette og andre Skole Distrikter«, så bliver det tilladt, at Farre tager betalt som for privatister. Skolekommissionen gik herefter ind og lavede en overenskomst med forældrene, som gav Farre 8 sk. ugentlig for hvert gårdmandsbarn og 4 sk. ugentligt for hvert husmandsbarn. [11] Noget lignende kan være blevet tilfædet for Herlev skole.

Nogle år efter Farres brev bliver der undervist i Hjortespring af en lærer Bruun, dog ikke i egen skolebygning, men i lejede lokaler. En sådan undervisning kan være etableret en del år før på privat initiativ, men måske af så ringe kvalitet, at mange har foretrukket at sende børnene til Herlev eller til Gladsaxe.

For børnene i sognet blev forandringen efter 1806 mærkbar. Børnene blev fra

nu af inddelt i to klasser, stadig med den samme lærer: en første klasse for den elementære indlæring og en anden klasse for de mere øvede børn over 10 år. Alle børn skulle nu have både regne- og skriveundervisning, og ved siden af de religiøse lærebøger skulle de arbejde i moderne læsebøger med stof fra mange forskellige sider af samfundet. Der skete også en ændring i skolegangen. De centrale myndigheder havde ment, at hver klasse skulle gå i skole hver dag, men kun den halve dag. På den måde kunne en og samme lærer nå at undervise begge klasser.

Vi ved fra andre lokalområder, at der kom så mange protester mod den daglige skolegang, fordi den ødelagde muligheden for at benytte sig af børnenes arbejdskraft, at myndighederne snart gav tilladelse til hverandendagsskolegang. Denne blev til gengæld så accepteret af landbefolkningen, at den fortsatte igennem 150 år og først ophørte med skoleloven af 1958. Længe før var den i Gladsaxe afløst af hverdagsundervisning. Gladsaxe udviklede sig gennem 1900-tallet til en industrialiseret forstadskommune, hvis skolevæsen i 1952 blev regnet som et købstadsskolevæsen.

Gejstlig vurdering af undervisningen

Fra 1805, altså det år da omlægningen tager sin begyndelse, kan man i en journal, der opbevares i Landsarkivet for Sjælland m.v. (kopi i Gladsaxe lokalhistoriske Arkiv), følge sognepræst Jens Winther Bentzons skolebesøg og hans vurdering af undervisningen i Gladsaxe, Bagsværd, Buddinge og Herlev skoler samt den senest oprettede skole i Hjortespring. Journalen giver et levende billede af sognepræstens rejser rundt i sognet, somme tider i regn og blæst, nogle gange afbrudt af et dårligt helbred, altid med en klar opfattelse af sin forpligtelse over for skolevæsenets gode udvikling.

I 1805 besøgte han lærer Svitzer i Bagsværd skole, hvor der var 25 skolebørn til stede. Han fandt, at alle læste ret vel indenad. Han efterså ligesom i Buddinge skole, skrivebøgerne, »og de saa ikke ilde ud.«[12)]

I Gladsaxe skole, hos lærer Farre, fandt han ikke færre end 47 skolebørn, da han dagen efter kom på besøg her. Til sin glæde mødte præsten her en mængde børn, der kunne læse udenad i lærebogen. Han overhørte dem så grundigt, at »det paafaldende Mørker hindrede mig i at gaae videre«. »I denne Skole«, skrev præsten, »har jeg altid havt Anledning til at være fornøiet, endskjøndt ikke alle svare lige vel for sig. Med Skrivning og Regning gaaer det og godt«.

Med hans sidste bemærkning, er det klart, at alle børn nu før eller senere i skoleforløbet skulle have skrive- og regneundervisning.

Den 17. marts 1807 var Bentzon igen på besøg i Bagsværd skole og vurderede læseundervisningen for de 33 børn i 2. klasse, der var tilstede den dag. Han note-

rede sig, at nogle af børnene læste »endog med Færdighed«, hvilket var en pæn karakter. Han tilføjer, at børnene læste såvel med danske som med latinske bogstaver. Bemærkningen viser, at Sommer benyttede sig af moderne læsebøger, der siden en del år havde haft både læsestykker, trykte med gotiske bogstaver og med latinske.

Det latinske alfabet var i Danmark altid blevet benyttet til stavning af fremmedord og egennavne, men bøgernes trykbogstaver var i øvrigt de krøllede bogstaver, eller den såkaldte frakturskrift, der først forsvandt i slutningen af 1800-tallet. Tyske oplysningspædagoger havde imidlertid fra 1700-tallets slutning hævdet, at børn ville have lettere ved at lære sig at læse, hvis de fik lov til at læse latinske trykbogstaver, før de lærte de gotiske. Flere danske pædagoger var af samme opfattelse, og fra 1790'erne kan man finde de første danske læsebøger med hele stykker trykte med latinske bogstaver, antikva. Sommer var jo seminarist og havde derfor fået de nyeste pædagogiske idéer med sig til Bagsværd. Måske benyttede han sig af en læsebog, skrevet af sognepræsten i Lyngby, Bone Falch Rønne. Denne havde allerede i 1797 udgivet: Læsebog for Bønderbørn, dengang uden latinske trykbogstaver, men i de senere udgaver omkring dette tidspunkt var der indført læsestykker med antikva.

Latinske ord i protokollen

Bentzon bemærkede også, at en del af børnene blev øvede i at læse skrift, det vil sige håndskrift. Håndskriftlæsningen hørte nøje sammen med skriveundervisningen og var efterhånden en nødvendighed for bønderne i det landbosamfund, der i disse omformningsår efter landboreformerne modtog en strøm af direktiver fra lokale og centrale myndigheder – i form af håndskrevne manuskripter. Også her var Bagsværd altså med.

Bentzon sluttede sine visitatsbemærkninger med ordene: »Jeg fornøiede mig meget over Børnenes muntre Fortrolighed til deres Lærer.« Der er ingen tvivl om, at Bagsværd skole i lærer Sommer havde fået en ung moderne pædagog, der havde det rette tag på børnene og gav dem en undervisning, som stod mål med myndighedernes krav på dette tidspunkt.

Bentzon besøgte herefter jævnlig Bagsværd skole, som han skulle ifølge skolelovsforslagets tilsynsbestemmelser. Han konstaterede, at enkelte børn skrev og regnede. I juli måned samme år konstaterede han, at »I denne Skole hersker megen Lyst baade hos Læreren og Børnene.«

Nu skulle man mene, at grunden var lagt til at virkeligt godt samarbejde mellem sognepræst og lærer, der begge skulle virke for skolevæsenets bedste. Men det blev ikke tilfældet. Sommer var seminarieuddannet og en mand, der vidste, hvad han ville. I 1813 fremgår det af skolekommissionsprotokollen, at Bentzon

er utilfreds med Sommer. Ved et besøg i skolen havde han konstateret, at Sommer var rejst en tur til København uden at få lov dertil af Bentzon. Sommer havde ganske vist besøgt præsten for at få fri fra skole til Københavnsturen, men svaret var blevet nej. Da præsten dukkede op i skolen den følgende dag, var skolen tom. Sommer var rejst alligevel. Bemærkningen i skolejournalen, der desværre ikke foreligger i dag, må have været skrap.

En måned senere besøgte præsten atter skolen. Bentzon noterede, at 32 børn var beskæftigede med tavleregning og skriftlæsning. Han tilføjede »I Anledning af min Paategning den 20. Jan. havde Sommer indført endeel Snak, der i Commissionens Møde den 2. Febr., ... blev strøget«. Det er tydeligt, at han endnu er sur over episoden, og at han på skolekommissionsmødet havde fået støtte til sin reprimande.

Bentzons måske ikke altid venlige holdning til sognets lærere fremgår af en skolekommissionsbemærkning tre år senere. Efter et besøg i Bagsværd skole noterede Bentzon, at han havde skrevet på latin i skolejournalen – »hvilket jeg nu og da gjør, i alle Journalerne af nogle mig selv forbeholdne Aarsager«. Hvilke Bentzons årsager end kan have været, så er det i hvert tilfælde klart, at ingen af lærerne kunne læse latin, og at han derfor frit kunne give udtryk for sin mening om deres undervisning i journalen, uden at de havde mulighed for at forsvare sig, som Sommer havde gjort det i 1813. For lærerne må den slags kodesignaler i skolejournalen have været en ubehagelig påmindelse om præstens bevidsthed om standsforskel og bedreviden og samtidig et advarselssignal om, at noget måtte være rivende galt.

Den duelige og flittige seminarist

Bentzon havde dog som regel svært ved at sætte en finger på Sommers undervisning. Både sognepræsten og amtsprovsten var fuld af lovord næsten efter hver visitats. En undtagelse var i 1809, da Hammond noterede, at skolen var uordentlig og forsømmelig. Allerede i 1810 skriver amtsprovst Hammond dog efter et besøg, at undervisningen nu var bragt så vidt, at skolen nærmede sig »Amtets gode Skoler, hvortil den duelige og flittige Seminarist Sommer snart vil bringe den«. [13] Udtrykket amtets gode skoler viser hen på amtsprovstens karaktergivning af hver enkelt skole. Over denne karakteristik stod kun amtets »meget gode Skoler« og »udmærket gode Skoler«, og det var det yderst få skoler, der opnåede. Denne type af karaktergivning, der blev offentliggjort blandt amtets lærere, skulle formentlig være en opmuntring eller en advarsel for lærerstanden, sådan at den levede op til myndighedernes intentioner med den nye almueskole.

I 1814, da amtsprovsten igen var på besøg i sognet, fremgår det af hans indberetning, at skolen nu gav undervisning i alle skoleundervisningens dele. Han skrev endvidere, at Sommer endog gav så avanceret undervisning som i grammatikalsk retskrivning, dansk stil og geografi. Det er givet, at det ikke var enhver bondeskole, der gav undervisning i de dele. Hammond tillagde, at børnene af begge klasser aflagde så skønne prøver i alle disse fag: »at denne for nogle Aar siden kun maadelige Skole nu kan regnes blandt Amtets udmærket gode Skoler.«

Bentzon var altså enig med amtsprovsten i hans positive vurdering, selvom han kunne have lidt besvær med den stædige lærer. I 1818 kan han efter at have besøgt skolen og overhørt 39 elever tilfreds konstatere: »Denne Skole udmærker sig«. Den rosende bemærkning skal ses på baggrund af flere måneders pause i undervisningen i 1817 på grund af nedrivning af den gamle faldefærdige skolebygning og bygning af ny skole. Det skal også siges, at Bentzon altid var parat til at støtte Sommers ansøgninger om at få bedre bolig- og undervisningslokaler, så dybere gik uenigheden ikke mellem de to.

Biskop Balles utilfredshed

På en af sine visitatsrejser havde biskop Balle fundet, at de unge i Gladsaxe slet ikke kunne leve op til de krav, som de gejstlige myndigheder stillede til dem for at kunne påbegynde konfirmationslæsningen. I en skrivelse til skolekommissionen fra Danske Kancelli bliver det sagt, at 18 børn fra 14 til 22 år, der havde meldt sig til at antages til konfirmation, var blevet funden så forsømte i kundskaber ved skoleeksamen, at en stor del af dem ikke engang fik de dårligste karakterer i de vigtigste »Skoleundervisningsdele«, eftersom de næsten ikke kendte et ord af religionslærebøgerne eller havde noget begreb om deres sandheder.

Skrivelsen gør os opmærksom på det forhold, at selv om undervisningen i skolen kunne være acceptabel efter forholdene, så var det jo ikke sikkert, at alle fik del af den. Vi må regne med meget store forsømmelser, og det kan være forklaringen på det ringe skolestandpunkt. En anden kan være, at mange unge før 1814 kunne gå ud af skolen, så snart de havde opnået konfirmationskundskaber, men at mange sikkert gik ud før, i 9-10 års alderen, og at de i de følgende år glemte, hvad de havde lært.

Da skrivelsen pointerer kommissionens forpligtelse til at sørge for en undervisning for de unge, peger den samtidig på det interessante forhold, at konfirmationen var blevet en slags eksamen i kirkelig regie på skolens undervisning. Konfirmationen blev derved også et pressionsmiddel for, at de unge virkelig skulle få de kundskaber, som kirken krævede, for at de unge kunne deltage i den første altergang. Dette forhold ændredes ikke med den nye skolelov i begyndelsen af

1800-tallet. Kirke og skole var endnu knyttet tæt sammen, men efter landboreformerne var tyngdepunktet forskubbet i verdslig retning. og denne udvikling accelererede igennem 1800-tallet.

Gejstligheden primus motor i reformerne

Bagsværd og Gladsaxe skoler var sognets to bærende skoler igennem 1700-tallet. Begge skoler var oprettet af kongelige personer som led i den pietistiske bevægelse i 1700-tallets første årtier.

Den kongelige kasse eller statskassen afholdt udgifterne til skolevæsenet: til lærerlønninger, til bygningernes vedligeholdelse og i Bagsværd også til lærebøger. Tilbage for befolkningen at betale var alene enkelte ofre ved kirkelige højtider. For befolkningen må det have været en særdeles fordelagtig økonomisk ordning af børnenes skolegang. Fra myndighedernes side blev der ført nøje kontrol med skolegangen. Det var noget nyt. Den påtvungne skolegang betød et indgreb i forældreretten over børnenes arbejdstid. Det samme forhold gjorde sig gældende for fæstebønder, der ofte havde børn fæstet som tyende i sommerhalvåret.

Protester mod den påtvungne skolegang kan man aflæse i de store skoleforsømmelser, men stillet direkte over for spørgsmål om man havde noget at besvære sig over, så turde åbenbart ingen, som inkvisitionsforretningen fra 1730 viser det, sige noget.

Efter konfirmationens indførelse måtte dog børnene bibringes en sådan sum af læse- og religionsfærdigheder, at de kunne konfirmeres og derefter få del i de voksnes borgerlige rettigheder.

Alle børn uanset alder og færdigheder kunne møde op i skolen hver dag, 6 dage om ugen. Da pensum var begrænset, og ikke få børn ved denne tid kunne læse lidt, når de mødte op i skolen, var det på trods af de store skoleforsømmelser alligevel ikke en umulighed at opnå skolens kundskabsmål i løbet af nogle få år. Man kan heller ikke udelukke, at enkelte velstående bønder har haft deres børn privatundervist.

Landboreformerne skærper opmærksomheden om skolens opgave at bibringe bønderbørnene både skrive- og regnekundskaber og at lære dem at læse håndskrevne manuskripter og breve.

Reformerne inden for landbruget stiller nu bredere kvalifikationskrav til landbostanden, og en grundlæggende reformvirksomhed inden for almueskolen tager sin begyndelse.

De gejstlige bliver i det lange løb primus motor i denne reformvirksomhed: Præsten på det lokale plan, provsten på amtsplan og biskoppen på stiftsplan.

En langt mere nøje kontrol med lærernes virksomhed og skolens hele funktion

sætter nu ind. Gejstlighedens virkemidler er bl.a. uddeling af ris og ros, der uddeles i skolejournalen, i indberetninger og i cirkulæreskrivelser, der rundsendes mellem amtets lærere.

Efter at reformen er gennemført, overtager sognet de to kongelige skoler. Udgifterne fordeles nu over alle i sognet via skattebilletten. Det kongelige patriarkalske skolesystems tid var hermed forbi, og en ny tid begyndte.

Der er dog ingen tvivl om, at dette billede, ved en grundig kildeeftersøgning, kunne udbygges både for 1700-tallets og for 1800-tallets del. Særlig fra reformårene i 1800-tallets begyndelse flyder kildematerialet langt rigere end før. En systematisk eftersøgning i Rentekammerets og i Danske Kancellis arkiv og i lokale arkiver vil give langt flere brikker til det puslespil, som jeg her har lagt. Blandt andet lærer Sommers elendige boligforhold, som der ikke her har været plads til at berette om, er en historie for sig. Det spændende er, at selv meget små puslestykker fra et enkelt sogn som Gladsaxe vil kunne kaste nyt lys over en generel skolehistorisk udvikling.

Noter

1) Skolevæsenets udvikling i Gladsaxe er tidligere beskrevet udmærket af C.L.B. Cramer. Det følgende skal derfor ses som et supplement og som et forsøg på at sætte den lokale skolegang ind i et større pædagogisk perspektiv.
Prinsesseskolen – Kongens Skole. Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Årsskrift 1971; Gladsaxebogen I 1949.
2) Ingrid Markussen: Prinsesseskolerne i Søllerød sogn 1721-1823. 1971, s 28 ff. Citaterne er gengivet med tidens inkonsekvente brug af små og store begyndelsesbogstaver.
3) Rita Holm i Årbog for Dansk Skolehistorie 1983, s 161 ff.
4) Ingrid Markussen: Skolens tilbud og krav i læse- og skriveindlæringen. De nordiske skriftspråkenes utvikling på 1800-tallet. Nordisk Språksekretariats rapporter, 4, 1984.
5) Gladsaxebogen I 1949, s. 89.
6) Fundatsen er gengivet som bilag i Prinsesseskolerne i Søllerød sogn 1721-1823, 1971.
7) RA. Sjællandske Renteskriverkontor. Dokumenter vedr. Frederiksdal og Dronninggaard 1715-1735.
8) RA Sjællandske Renteskriverkontor. Kopibog.
9) Ingrid Markussen: Et statsdirigeret skoleforsøg – og befolkningens reaktion. Danske skoleproblemer – før og nu. 1978, s. 13 ff.
10) LA. Kbh Amtsprovsti. Skoleplaner og Skole-og Kirkevisitatser. 1811.
11) LA. Breve til Skoledirektionen 1808-1809.
12) Her og i det følgende: LA Jens Winther Bentzon: Journal over Skole-Besøg i Gladsaxe, Bagsværd, Buddinge og Herløw Skoler, samt Hjortesprings Skole. 1805-1823.

PERSONALIA

Margit Mogensen, arkivar, f. 15.12.1946, cand. mag. (historie, kunsthistorie) 1974, arkivar i Landsarkivet for Sjælland m.m. 1975-81 og siden arkivar i Rigsarkivet, fra 1985 Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreningers lokalhistoriske konsulent for Østdanmark. Har bl. a. skrevet »Fæstebønderne i Odsherred« (1974) og »Landbruget i dansk malerkunst« (1984), desuden artikler om landbohistorie, arkivforhold og kunsthistorie.
Adresse: Valby Langgade 48.2, lejl. 3, 2500 Valby.

Arne J. Hermann, lektor, f. 28.10.1930, cand. mag. (engelsk, dansk) 1957, ansat ved Akademisk Studenterkursus 1957 og fra 1964 på Gammel Hellerup Gymnasium. En række tillidshverv inden for Radikal Ungdom og Det radikale Venstre siden 1947, formand for Gladsaxe Internationale Venskabsforening siden starten i 1969, formand for Gladsaxe Miljøforening siden starten 1975, formand for grundejerforeningen Lauggård 1978, næstformand i Danmarks Naturfredningsforenings lokalkomité siden starten i 1980, sekretær i foreningen Nordens lokalafdeling 1975, bestyrelsesmedlem i Det danske Huguenotsamfund 1979, i Modersmål-Selskabet 1981 og i Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune 1985. Førstesuppleant for Det radikale Venstre til Gladsaxe Byråd 1986. Artikler, foredrag m.v. om politiske, historiske, litterære og sproglige emner i ind-og udland.
Adresse: Lauggårds Vænge 36, 2860 Søborg.

Kaj R. O. Jørgensen, læge, f. 14.2.1900, cand. med. 1928, har været læge ved forskellige hospitaler, fra september 1932 praktiserende læge i Bagsværd. 1948-1973 tillige jernbanelæge. Tidligere medlem af den almindelige danske lægeforenings repræsentantskab og landsudvalg. Formand for det sjællandske centraludvalg af sjællandske lægekredsforeninger.
Adresse: Bagsværddal 7, 2880 Bagsværd.

Ingrid Markussen, lektor, f. 25.12.1938 i Sverige, mag. art. (historie) Københavns Universitet 1966, ansat ved Institut for dansk Skolehistorie, Danmarks Lærerhøjskole siden 1966. Forfatter til skolehistoriske og lokalhistoriske bøger og artikler. Forsker i øjeblikket i samspillet mellem landboreformer og skole i slutningen af 1700-tallet.
Adresse: Stenløkken 78, 3460 Birkerød.

Illustrationer

Amding, E: s. 66, fig. 6, s. 67, fig. 7.
Christensen, Tage: s. 36, fig. 8.
Fjeldsted Iversen, Finn: s. 34, fig. 7.
Frihedsmuseet: s. 42, fig. 2, s. 43, fig. 3, s. 54, fig. 5.
Hermann, Ulla: s. 26, fig. 4, s. 27, fig. 5.
Kunstakademiets Bibliotek, fotografisamlingen (Jørgen Watz):
s. 6, fig 1, s. 16, fig. 7.
Mortensen, Jens: s. 25, fig. 3.
Sedivy, Franz: s. 37, fig. 9.
Spang Olsen, Ib: s. 22, fig. 1.

Hvor intet andet er anført er billederne udlånt fra Gladsaxe lokalhistoriske Arkiv.
For enkelte illustrationer i dette bind har det været umuligt at finde frem til den retmæssige copyright-indehaver. Såfremt vi på denne måde har krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav i denne forbindelse vil selvfølgelig blive honoreret, som havde vi indhentet tilladelse i forvejen.

Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune

Bestyrelsen 1985-86

Afdelingsbibliotekar Ebbe Fels
formand, tlf. 02 98 39 41.
Bibliotekar Kirsten Havelund Strøm
næstformand, tlf. 02 87 48 77.
Stationsforstander C. C. Nielsen
kasserer, tlf. 02 98 82 15.
Arkitekt Erik Starup
sekretær, tlf. 02 44 11 12.
Fuldmægtig Ole Brage, tlf. 02 98 97 08.
Lektor, cand. mag. Arne J. Hermann, tlf. 01 56 20 74.
Cand. mag. Ulla Kleisdorff, tlf. 02 98 18 15.

Louws Trykk